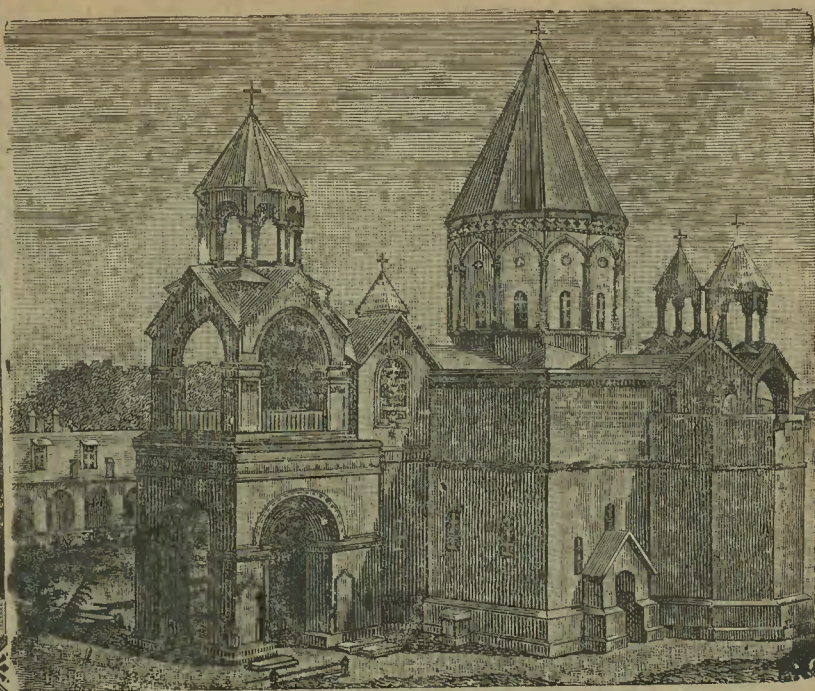

ԱՐԱՐԱՏ

1907

ԱՄՍԷԳԻՐ

ԻՅԾԶ

Տարի Խ.

ԾԵՊՏԵՄԲԵՐ

Համար Թ.

ՎԱՀԱՐՇԱՊԱՏ

Եկեք առաւարժ Տպարան Ա. Էջմիածնի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1907 թ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

1. Քաղուածք է կոնդակաց վեհ. Հայրապետի . . . 717
2. Քաղուածք յօրագրութեանց Սինոդի . . . 751

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

3. Ճշմարտութիւնը 758

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

4. Օրբողոքն եկեղեցի. — Իօակիմ Գ-ի առաջարկութիւնները 761
5. Խալիկի աստուածաբանական գալոցը . . . 762
6. Պօլսոյ պալատական մատենադարանը . . . 762
7. Կաթօլիկ եկեղեցի. — Նոր կարգինալներ և պապի ճառը 763
8. Պապի նոր սիլլաբոսը 765
9. Ռադոֆաական եկեղեցի. — Եկեղեցու բաժանումը պետու-
թիւնից ժընեւի կանտոնում 766

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

10. Մեր հոգևոր հայրենիքը . . . Գ. Վ. Յովսէփեան 768

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

11. Սաքոնիայի արքայազն Մաքսի այցելութիւնը . . . 776
12. Մայր Աթոռի լուսեր 780—782
13. Իլիա ճառճառաձէ 783
14. Ճուղեպէ Գարեբալդի 784

ԳՐԱԽՍՈՒԹԻՒՆ

15. Սուքիաս Եպո. Պարդեանցի նամակը Նրեմիա Եպո. -ին
Էմմանուէլ քահ. Նազարեանց 792
16. Ազգային եկեղեցի. Կ. Վ. 798

ԳՐԱԿԱՆ

17. Քրիստոսի հետքով. Թարգ. Մամբրէ վարդապետ . . . 801
18. Բարոյախօսութիւն. Սահակ ա. ք. Սահակեան 819

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

19. Վրաց եկեղեցու ինքնագլուխ կառավարութեան խնդի-
րը ռուսաց նախապատրաստական եկեղեց. ժողովում
Մկրտիչ^ք քահ. Ղաղարեան 845
20. Ստացուած գրքեր 864

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

1907—ՌՅԾԶ

Տարի Խ.

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

Համար Թ.

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԿՐԹԱՆԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՔԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

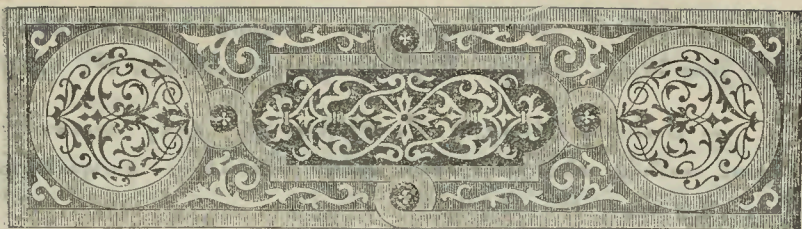
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Հրամանալ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԵԼԻ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՆԻ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱՔՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

— ❖ —

ՔԱՂՈՒԱՆՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՂ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Ա.

Հայրապետական տնօրինութիւնք.

Կոնդակ յանուն Տ. Յովսէփ Արքեպիսկ. Սարաճեան, որով կարգադուրկ առնէ զՄարդուկէսեան Ղևոնդ վարդապետն: Թ. 1220.

— Յանուն Սինոդին Ս. Էջմիածնի, ընդ որում յղեցաւ պատճէն յայտարարութեան Կարապետի Կոստանեան վերաբերելոյն մետասան հազար ռուբլի պահանջից Հառիճոյ վանուց: Թ. 1240.

— Յանուն Սինոդի Ս. Էջմիածնի, որով կարգադուրկ լինի Թովմա վարդապետն, դասելով ընդ հարկատուս: Թ. 1229.

— Յանուն պ. Մինասայ Բերբերեան, որով կարգեցաւ տեսուչ. Հոգ. Ճեմարանի Մայր Աթոռոյ: Թ. 1255.

— Յանուն եկեղեցական խորհրդոյ հայոց Մոսկուայի, որով գրեցաւ տալ զչորս հարիւր ռուբլի պ. Ստեփանոսի Մամիկոնեան ի ճանապարհածախս վասն երթևեկի ի Մոսկուայէ ի Տփլիս: Թ. 1275.

— Յանուն Տ. Յովհաննէս եպիսկ. Շիրակունւոյ, որով շնորհեցաւ տիտղոս Արքեպիսկոպոսութեան: Թ. 1280.

— Յանուն Սինոդին Ս. Էջմիածնի, որով պատուիրեցաւ առնել տնօրինութիւն վասն գանձելոյ զապառիկս Մայր Աթոռոյ: Թ. 1319.

— Յանուն Առաջնորդին Ղարաբաղու, որով պատուիրեցաւ թողուլ զգործակալութիւնն Իգիլմիդորդի ընդ իշխանութեամբ թեմին Ղարաբաղու: Թ. 1321.

— Յանուն Առաջնորդի թեմին Հայոց Վրաստանի ի նոյն միտս: Թ. 1323.

— Յանուն Նորին, որով պատուիրեցաւ յորդորել զմեծատունս գալ յօգնութիւն Հոգ. Ծեմարանի Մայր Աթոռոյս: Թ. 1323.

— Յանուն Առաջնորդի թեմին Հայոց Նոր Նախիջևանի և Բեռարաբիոյ ի նոյն միտս: Թ. 1324.

— Յանուն փոխ թեմակալին Երևանայ ի նոյն միտս: Թ. 1325.

— Յանուն Առաջնորդին Շամախուոյ ի նոյն միտս: Թ. 1326.

— Յանուն Կոնսիստորիային Աստրախանի ի նոյն միտս: Թ. 1327.

— Յանուն փոխանորդին Հին Նախիջևանի Տ. Լևոն վարդապետի, որով պատուիրեցաւ գալ ի Ս. Էջմիածին: Թ. 1336.

— Յանուն փոխ թեմակալին Երևանայ, որով պատուիրեցաւ փութացուցանել զընտրութիւն նոր փոխանորդին Հ. Նախիջևանի: Թ. 1337.

— Յանուն Տէր Գէորգ Արքեպիսկ. Սուրէնեան, Ստեփանոսի Մամիկոնեան և Սիրականայ Տիգրանեան, որով կարգեցան ներկայացուցիչ ի կողմանէ Նորին Սրբութեան

ի մասնակցել ի Մասնաժողովին, կազմելոյն ի Տ. Փոխար-
քայէ վասն մշակելոյ և կազմելոյ զկանոնս ծխակ. դպրո-
ցոց Հայոց. Թ. 1342.

— Գրութիւն յանուն Առաջնորդական փոխանորդին
Վանայ, ընդ որում՝ յղեցաւ փոխանակագիր մի № 955
քսան և չորս ոսկւոյ և 47 զուրուշի ի նպաստ ուղելոց Վաս-
պուրականի. Թ. 1221.

— Գրութիւն յանուն Կուսակալին Ատրպատականի
վասն բարոքելոյ զվիճակ Հայոց Մակուայ և դադարե-
ցուցանելոյ զգաղթ նոցին. Թ. 1222.

Բ.

Հայրապետական զոհունակութիւնք և օրհնութիւնք.

Կոնդակ օրհնութեան յանուն «Հայաստանի Աստղ»
ընկերութեան, վասն նուիրաբերեալ ի նպաստ կարօտելոց
Վասպուրականի եօթն անգղ. ոսկւոյ. Թ. 1182.

— Օրհնութեան յանուն Աբրահամու Նտախեան բնա-
կելոյն ի Բագու քաղաքի վասն բանալոյ ի Բալլուջա գեղջ
երկօեռ միդասեան ծխական դպրոց և նուիրելոյ մի հա-
զար ուրբխի ի նպաստ թեմ. դպրանոցին Շուշույ. Թ. 1245.

Գ.

Հայրապետական պարգեւք.

Կոնդակ Լանջախաչի յանուն գործակալին Խաչէնի
Տ. Մեսրոպ քահանայի Շահիջանեան. Թ. 1244.

— Լանջախաչի յանուն Թադէոս քահանայի Ատո-
մեանց Ասիաբագ քաղաքի. Թ. 1249.

— Լանջախաչի յանուն Արսէն քահանայի Հալաճեան
Արմաւիր քաղաքի. Թ. 1282.

— Վարդապետական լանջախաչի յանուն Մեհրուժան վարդապետի Աշխարունույ Առաջնորդական տեղապահին Արաբկերու, Թ. 1284.

— Վարդապետական լանջախաչի յանուն Մեսրովբ վարդապետի Նարոյեան, տեսչի ուսումնարանին Դպրեվանոց Արմաշու, Թ. 1228.

— Վարդապետական լանջախաչի յանուն Եղրաս վարդապետի Սաչեան ժամօրհնողի Մայր եկեղեցւոյ Կ. Պոլսոյ, Թ. 1286.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Կարապետ աւագ քահանայի Մխալեան Պարտիզակի, Թ. 1287.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Ոսկի քահանայի Պեպեան Նիկոմիդիոյ, Թ. 1388.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Միքայէլ աւագ քահանայի Երամեան Ադաբազարի, Թ. 1289.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Ղևոնդ քահանայի Թումայեան Տրապիզոնի, Թ. 1290.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Սուրէն քահանայի Տերոյեան Առաջնորդական փոխանորդին Բալուայ, Թ. 1291.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Յարութիւն աւագ քահանայի Մինասեան Առաջն, փոխանորդին Մշոյ, Թ. 1292.

— Քահանայական լանջախաչի յանուն Մկրտիչ քահանայի Ադարեան Պարտիզակի, Թ. 1293.

— Կամիլաւկայի յանուն Աբրահամ քահանայի Շխնեանց Պետրիգորսկ քաղաքի, Թ. 1303.

— Լանջախաչի յանուն Կարապետ ծ. վարդապետի Մաղլլմեան՝ Առաջնորդական տեղապահի Պանդրմայի և Պալլքէսիրի, Թ. 1305.

Մակագրութիւնք

Ի յայտ. Կոնսիստորիային Աստրախանի. Պատուիրեմք Կոնսիստ. Աստրախանի չընդունել զհրաժարական Գրիգոր քահանայի Իւղբաշեանց և կարգել այլ ևս զմին ի քահանայից տեղւոյն անդամ կառավարութեանն մինչցհաստատութիւն առաջնորդի: Թ. 1216.

Ի խնդրագրի լիազօրաց հասարակութեան Ղուբա քաղաքի. Պատուիրեմք Առաջնորդին Շամախոյ կարճել զկենսաթոշակ Աւշարեանց քահանային ըստ համախօսական վճռոյ Ժողովրդականաց Ղուբա քաղաքի, որով և վախճան զնել գործոյս: Թ. 1236

Ի յայտ. Առաջնորդի թեմին Հայոց Վրաստանի. Ձիջեալ Մեր ի հանգամանս գծագրեալս ի յայտարարութեան գործակալին, թոյլ տամք զպսակ խօսեցելոյն ի վեցերորդում աստիճանի ազգականութեան, պատուիրելով Առաջնորդին Հայոց Վրաստանի տնօրինել զարժանն: Թ. 1265.

Ի յայտարարութեան լիազօրաց հոգաբարձութեան թեմ. զպրանոցին Շուշույ. «Ի նկատ առեալ Մեր զանտեսական անձուկ վիճակ թեմական զպրանոցին Շուշույ, առաջագրեմք Սինոդին Ս. Էջմիածնի դարձուցանել զգրամս ըստ խնդրոյ լիազօրաց հոգաբարձութեանն»: Թ. 1318.

ՔԱՂՈՒԱՆԳ ՅՕՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆՅ ԱՆՆՈՒԻ

Ի 13-ն յուլիսի Ըստ հրամանաց Սինոդին Ս. Էջմիածնի հաստատելով զեղրակացութիւն Կոնսիստորիային Շամախոյ՝ պահանջել ի Մեսրոպ քահանայէ Տ. Ոսկանեանց 30 ռուբլիս յօգուտ որբոց և այրեաց. Տ. Տ. Յովհաննէս և Արգար քահանայից՝ առնել զխիստ յանդիմանութիւն: Հ. 610.

Ի նմին թուի Սինոդն հաստատելով զեզրակացութիւն Կոնսիստորիային Ղարաբաղի՝ նախ վաւերական համարել զպսակ Գրիգորի Սահակեան ընդ Գայանեայ Ռուստամեան ի 4-ում աստիճանի խնամութեան, երկրորդ՝ զգործակալն Յովհաննէս քահանայ Տ. Գրիգորեանց և զպսակակատարն զՏ. Խաչատուր քահանայ Տ. Գրիգորեանց դադարեցուցանել ի քահանայագործութենէ և առաքել յապաշխարութիւն, երրորդ՝ զԱրսէն Տ. Մեսրոպեան և զՌոստամի Սահակեան մատնել ի դատ քաղաքական իշխանութեան ի ձեռն պրոկուրորի վասն կեղծելոյ զատորագրութիւն յիշեալ երկուց քահանայից, Հ. 616.

Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց Կոնսիստորիային Երևանայ հրաւիրել զծխական հոգաբարձուս, և զայժմեան երեսփոխան ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ Գեշուլու գեղջ, եթէ հնարաւոր իցէ, դատարանաւ ի ձեռս բերել մնացեալ մասն գոյից, կտակելոց ի Սեդրակայ Մելիք-Խաչատրեան յօգուտ այնր եկեղեցւոյն, Հ. 618.

Ի նմին թուի Սինոդն թողլով զխնդիր Մկրտչի Տ. Անտօնեանց վասն անպահանջ թողլոյ զ70 ռուբլիս, զպարտիս հանգուցեալ հօրն առ այժմ՝ առանց քննութեան՝ պատուիրել վանական Կառավարութեան կազմել յանձնաժողով վասն վերստին ստուգելոյ զհաշիւ նախկին հարկաժողովոյ հանգուցեալ Տ. Անտօնեանցի յընթացս ամբողջ ժամանակի հարկաժողովութեան նորա, Հ. 619.

Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց՝ նախ ունելով առաջի աչաց, զի ցուցեալ ի պաշտ. պրոկուրորի յօգուածն օրինաց հայի միայն յաշխարհական ծառայողս և ոչ ի կուսակրօն միաբանս, ուստի զբողոքն թողուլ առանց հետեանաց. երկրորդ՝ ունելով ի նկատի, զի ի 50 ռ. ռոճկէ Խաչիկ վարդապետի $\frac{1}{5}$ մասն՝ այն է 16 ռ. 66 կ. բարձեալ լինի ըստ հրամանի Սինոդիս ի լրումն պարտուց նորա մասնաւոր անձանց, պատուիրել գանձապահի Սինոդիս Տ. Համազասպ վարդապետի բառնալ առ այժմ

ի միոյ յուլիսի տարւոյս մինչ ցլրումն այդոցիկ մասնաւոր պարտուց վարդապետին, զմնացեալ մասն ոռճիկի նորա ի գումար 33 ռուբլի 34 կ. ի լրումն պարտուց նորա Մայր Աթոռոյ ի գումար 700 ռ. և մատուցանել Սինոդիս, տուրով նմա միայն զ20 ռուբլիս սննդադրամս. իսկ տպա յետ լրման մասնաւոր պարտուցն բառնալ զամբողջ ոռճիկն Խաչիկ վարդապետի: Եւ երրորդ՝ վասն վաճառելոյ Խաչիկ վարդապետի ինքնագլուխ զ20 խալուար ցորեան և ոչ մատուցանելոյ նորա զգոյացեալ գրամս ի Սինոդս յիւրում ժամու առնել նմա յԱտենի Սինոդիս զխիստ յանգիմանութիւն: Հ. 617.

Ի 20-ն յուլիսի զտպագրեալ օրինակս կազմեալ ի Սինոդէս և հաստատեալ ի Վեհափառ Կաթողիկոսէ ցուցակի ծախուց թեմ. Հոգեւոր հաստատութեանց յղելով ի Կոնսիստորիայս Հայոց՝ պատուիրել նոցին տալ գործադրել զայն ի 1-ն սեպտեմբերի տարւոյս և մի առնել ի ցուցակի յաւելումն ինչ առանց թոյլտուութեան Սինոդիս: Հ. 629.

Ի 25-ն յուլիսի Սինոդն հրամայեաց պատուիրել Տ. Մեսրոպ վարդապետի զ800 ռ. հանդերձ տսկոսեօք ընդ փոյթ յղել հոգ. կառավարութիւն Ն. Նախիջևանի ի յանձնել հետզհետէ ծխական հոգաբարձութեան Առինջ գեղջ ի ծախսել ի պէտս գպրոցի և երկրորդ՝ զխնդիր Տ. Մեսրոպ վարդապետի վասն արկանելոյ զՏ. Լեւոն վարդապետն ընդ պատասխանատուութեամբ յաղագս ցանկալոյ արատաւորել զանուն նորա, թողուլ առանց հետեւանաց ի պատճառ անհիմն դուր խնդրոյն: Հ. 636.

Ի նմին թուի Սինոդն հրամայեաց նախ՝ առնելով առաջի աչաց զծերութիւն և զհիւանդագին վիճակ Բարսեղ աւագ քահանայի Խաչատրեան և զայն, զի նա արդէն վճարեալ է զհասանելի ինքեան մասն ի վատնեալ դրամոյն, ուստի ի փոփոխումն նախկին վճույ սորին պատուիրել Կոնսիստ. Նոր-Նախիջևանի և Բեսսարաբլոյ արա-

կանել զԲարսեղ աւագ քահանայն ընդ մի ամսեայ եկեղեցական ապաշխարանօք ի խորանի եկեղեցւոյ Քիչնէի, յետ որոյ թոյլ տալ նմա առնել քահանայագործութիւնս Երկրորդ՝ առեալ ի նկատի, զի Սարգիս քահանայն թաթսիգեան ոչ հայեցեալ ի կրկնակի հրամանս նորին ոչ գնայ ի տեղի ապաշխարանացն և ոչ հատուցանէ զմասն իւր ի վատնեալ դրամոցն՝ ուստի պատուիրել Կոնստատորիային ի ձեռն ստիկանական իշխանութեան, զհովուութիւն ծխոց նորա յանձնել այլում քահանայի ըստ հայեցողութեան թեմական իշխանութեան այնու, զի հովուոյն զմի երրորդ մասն յարգեանց ծխոց յանձնեսցէ, ի ձեռն Կոնստատորիային, ընտանեաց արգելեալ քահանային, զմիւս երրորդ մասն առցէ ինքեան, իսկ զվերջին երրորդ մասն մատուցէ ի Կոնստատորիայն, վասն յղելոյ ի Սինոդոս, ի լրումն պարտուց Սարգիս քահանայի, որ մնալոց է ի տեղւոջ ապաշխարանացն մինչ ցլրումն ողջոյն պարտուցս Երրորդ՝ զվճիռ Սինոդիս վասն ընդ միշտ շրկելոյ զվերջիշեալ երկուս քահանայս և զարձակեալ ատենագալիւր Կարապետ Օհանջանեանց ի պաշտօնավարութենէ ի հոգիոր հաստատութիւնս Հայոց թողուլ ի զօրութեանս Եւ չորրորդ՝ ունելով առաջի աչաց, զի վատնումն դրամոց ի Կոնստատորիային յառաջացեալ է յանփութութենէ Ատենապետի նորին, որ ըստ օրինի է գլխաւոր պատասխանատու վասն ամենայն անկարգութեանց և թերութեանց Ատենի՝ ուստի Առաջնորդի թեմին Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոսի առնել զխիստ յանդիմանութիւն, ի զգուշութիւն յապագայի և ի խրատ այլոց, Հ. 638.

Ի 1-ն օգոստոսի Սինոդն յղելով զշքանշանն և զվկայականո Մաանիշեանց աւագ քահանայի ի Կոնստատորիայն Երեւանայ, զշքանշանս և զվկայականս Տ. Յովսէփեան և Արշեան քահանայից՝ ի Կոնստատ. Վրաստանի և զԲաբայեան Զաւէն վարդապետին՝ ի Կոնստատ. Շամախւոյ, պատուիրել թեմ. ատենից յանձնել զայնս ըստ պատկանելոյն, Հ. 446.

Ի 6-ն օգոստ. Սինոդն թողլով զնախկին վճիռ ի 16 մարտի տարւոյ, մերժել զխնդիր Տ. Մատթէոս վարդապետի վասն ապառիկ ռոճկաց նորա յաղագս հօկտ. նոյեմբ. և գեկտեմբեր ամսոց անցեալ ամի: Հ. 655.

Ի նմին թուի Սինոդն անհիմն համարելով զխնդիր, որ վասն վերստին քննելոյ զգործ զեղծման ցորենոյ, Տ. Խաչիկ վարդապետի, թողուլ զայն առանց հետեանաց: Հ. 656.

Ամուսնալուծութիւն

Սինոդն հաստատելով զեզրակացութիւն Կոնսիստ. Երևանայ՝ լուծանել զպսակ Նադոյի Փռէեանց ընդ Սանովի Յարութիւնեանց. միայն կնոջն տալ իրաւունս կրկին ամուսնութեան: Հ. 648.

Սինոդն ի նկատի առեալ զ7 ամեայ անջատ կեցութիւն բնակչի Գոմեր գեղջ՝ Միքայելի Աստուածատրեանց և զլքանել զօրինաւոր կինն իւր զՍիրանոյշ Մամիկոնեան. լուծեալ համարի պսակ նոցին. կնոջն և եթ իրաւունք են մտանել ի նոր ամուսնութիւն: Հ. 647.

Սինոդն հաստատելով զեզրակացութիւն Կոնսիստ. Երևանայ, որ վասն մերժելոյ զխնդիր Յովհաննու Եսայեանց յաղագս լուծման պսակի նորա ընդ Աշխենի Մուրադեան ի պատճառս անհիմն գոլոյ խնդրոյն, կարճէ զայս գործ: Հ. 653.

Սինոդն լուծեալ համարի պսակ Լեօնի Բերբերեան ընդ կնոջն Զարելի՝ տալով իրաւունս երկոցունցն ևս մտանել ի նոր ամուսնութիւն: Հ. 661.

Կոնդակ յանուն Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի, որով լուծեցաւ պսակ տաճկահպատակ Մատթէոսի Տնտեսեանց ընդ կնոջն Եղիսաբեթի Կարապետեան և թոյլ տուաւ վերջնոյս մտանել ի նոր ամուսնութիւն: Թ. 1349.

Մակագրութիւն ի խնդրագրի Սէրգէյի Դօնմազեանց.
«Զիջեալ ի թախանձանս երիտասարդ աղերսարկուիս, պատուիրեմք Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի թոյլ տալ Սէրգէյի Դօնմազեանց մտանել ի նոր ամուսնութիւն»:
Թ. 1199.

Մակագրութիւն ի խնդրագրի Կարապետի Ալաճալեանց.
«Ի նկատ առեալ Մեր զհէգ վիճակ զաւակաց խնդրարկու Կարապետի Ալաճալեանց և շատ համարելով զապաշխարանս նորա, պատուիրեմք Կոնսիստորիային Աստրախանայ թոյլ տալ սմա մտանել ի նոր ամուսնութիւն»:
Թ. 1204.

Մակագր. ի խնդրագրի Ստեփանոսի Այվազեանց.
«Ի նկատ առեալ Մեր զընտանեկան հանգամանս և զիջեալ ի թախանձանս խնդրարկուիս, պատուիրեմք Կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի թոյլ տալ սմա մտանել ի նոր ամուսնութիւն»:
Թ. 1299.

Մակագր. ի խնդրագրի Սահակայ Թարվերդեան.
«Շատ համարելով Մեր զեռամեայ ապաշխարանս և զրկանս, պատուիրեմք Կոնսիստորիային Երեւանայ թոյլ տալ խնդրարկուիս մտանել ի նոր ամուսնութիւն»:

Հրաման Նորին Կայսերական Մեծութեան Ինքնակալին Ամենայն Ռուսաց ի Լուսաւորչական Հայոց Սինոդէ Սրբոյ Էջմիածնի Խմբագրի «Արարտ» ամսագրոյ.

№ 1689

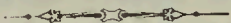
Ըստ հրամանի Նորին Կայսերական Մեծութեան ի Սինոդիս լուան զԿոնդակ Վեհափառ Կաթողիկոսի ի 23 յուլիսի անցելոյ Թ. 1229, որով ծանուցանէ Սինոդիս, թէ ընկալեալ է յայտարար խնդրագիր ի միաբանէ Մայր-Աթոռոյ ի Թովմա վարդապետէ Բաղդասարեան, որով սա խնդրէ ազատ համարել զինքն յանդամութենէ միաբանու-

թեան վանուցս և դասել ընդ հարկատուս, յաւելլով թէ որոշումն իւր անդառնալի է։ Ուստի Նորին Սրբութիւնն բարձեալ համարի ի նմանէ զհոգևոր կոչումն և ազատ՝ ի միաբանութենէ և պատուիրէ Սինոդիս տնօրինել դասել զնա ընդ հարկատուս։ Հրամայեցին. նախ՝ զթովմա վարդապետն Բաղդասարեան ազատ համարել յանդամութենէ միաբանութեան վանուց Ս. Էջմիածնի և բառնալով ի նմանէ զկարգն վարդապետական՝ դասել զնա ընդ սոսկ աշխարհականս, համաձայն խնդրանաց նորա, զորմէ ծանուցանել Նահանգապետին Երևանայ և խնդրատուին ի ձեռն Կոնստնտրիային Աստրախանի, պատուիրելով վերջնոյս պահանջել ի Բաղդասարեանցէ զվարդապետական խաչն և զվկայականս հոգևոր կոչման և վարդապետական կարգի նորա և առաքել զայնս ի Սինոդս, և երկրորդ՝ զգործ որ վասն պահանջելոյ ի Բաղդասարեանցէ զհաշիւ դրամոց և իրեղինաց, ընդունելոց նորա ի բաշխել կարօտեալ հայ ժողովրդեան վիճակին Հին-Նախիջևանի, ի գումար երեսուն և մի հազար ռուբլեաց, կարճել ի Սինոդիս, զոր և ծանուցանել Կենդրոնական Նպաստամատոյց Յանձնաժողովոյն Տիֆլեաց, Զայս վճիռ տալ տպագրել ի պաշտօնական «Արարատ» ամսագրի։ Ի 20 օգոստոսի 1907 ամի ի Ս. Էջմիածին։

Անդամ Սինոդի Բաբգէն վարդապետ։

Կ. պ. Ատենադպրի Յ. Մուսեղեան։

Ի տ. Գործավարի Ա. Հայկազունի։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ես եմ ճշմարտութիւն:

Յովհ. ԺԿ. 6.

(Փոխադրութիւն Նաումանից)

Մերութեան հասակում մարդիկ ճշմարտութեան մասին ուրիշ տեսակ են մտածում քան երիտասարդ ժամանակ: Հազիւ պատահի մէկը, որ ծերութեան հասակում նոյն իդէալներն ու աշխարհայեացքն ունենայ, ինչ որ պատանեկութեան հասակում: Մարդը ծիծաղում է յաճախ իւր անցեալի վերայ և հարցնում ինքն իրան. «Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը»: Զնարիտ, ի՞նչ է այն: Վարդապետութիւն է, ուղղութիւն, ի՞նչ է այն: Այնպիսի բան է, որ միշտ փնտրում ես և չես գտնում, թէ մի երանգ է այն:

Փիլիսոփաները յաջորդում են միմեանց: Ամէն մէկը հաստատում է, թէ իւր նախորդը ճշմարտութիւնը չէր գտել: Նա ջնջում է տախտակից իւր նախորդի պատկերը, որ այնքան ջանքերով դրոշմուած էր այնտեղ և նորա փոխարէն իւրն է նկարում, բայց դեռ ևս նորա նկարելու ժամանակ, յետին նստարանների վերայ նստած երիտասարդները ծիծաղում են այդ ճշմարտութեան վերայ և անուանում են այն ծերացած վարպետի ուղեղի ցնորք: Յոգնած և ջարդուած տուն է գնում նա, պառկում է իւր սենեակում և մեռնում: Նա երկար մտածել էր և շատ բան գտել, բայց նորագոյն ճշմարտութիւնը իւր հակառակորդների աշակերտների կողմից փառաբանում է արդէն:

Նկեղեցիները հետևում են միմեանց և իւրաքանչիւրն ասում է, թէ ինքն է ճշմարիտ: Արեսինիայի քրիս-

տոնեաները, Բաղդադի նեստորականները, արևելքի ուղղափառ վանականները, Հռովմի պապերը, լուսեբականները, տիեզերական ժողովները, ամենքն էլ քարոզում են առանձին առանձին, թէ նղովուած է նա, ով տարբեր է ուսուցանում, քան իրենք: Նոքա քարոզում են այնպիսի մտքեր, որոնցով լցուած է նոցա գլուխն ու սիրտը և որովհետև այդ մտքերը թանգ են նրանց համար, կարծում են, թէ միակ մտքերն են, որ կարող են գոյութիւն ունենալ: Բայց եկեղեցու պատմութիւնը ամէն մէկին իւր տեղն ու արժէքն է տալիս: Իւրաքանչիւրը նրանցից ունէր ճշմարտութեան մի մասը, բայց այդ ճշմարտութիւնը չէր ամբողջովին:

Վարդապետական—դաւանական նախադասութիւնները չեն ճշմարտութիւնը, այլ եկեղեցին, մի միտք, որ էական էր հին եկեղեցու գաղափարների մէջ: Վարդապետութեան ձեւակերպութիւնները փոփոխական են, բայց այդ փոփոխական երևութի մէջ կայ մի մնայուն բան, ճշմարտութիւնը: Եկեղեցին ճշմարտութիւն է, նա չի սխալւում, չի տատանւում, նա լուսաւորուած է Ս. Հոգւով: Եկեղեցին ճշմարիտ և ուղիղ ճանապարհի ապահովութիւնն է. արտաքոյ եկեղեցու չիք փրկութիւն: Յաճախ այս միտքը քարոզւում է ամենայն եռանդով և ջերմեռանդութեամբ, հարկւր հազարաւորներ զօրանում են այն հաւատով, թէ եկեղեցին ճշմարտութիւն է, բայց և այնպէս հաւանելի չէ: Օրովհետև որտեղ է այն եկեղեցին, որն այդքան մեծ նշանակութիւն ունի, նա արդեօք Հռովմոսն է Լիոն Ժ.-ի, թէ Սղէքսանդր Զ.-ի կառավարութեան ժամանակ: Ո՛չ, եկեղեցիներն էլ մարդկային գիւտեր են և անցաւորութեան ու փոփոխականութեան ենթակայ: Ով ճշմարտութիւնն է կամենում որոնել, պէտք է հասնի մինչև սրբազան գետի ափունքները՝ մինչև Յիսուս Քրիստոսին:

Յիսուս ասում է. «Ես եմ ճշմարտութիւն»: Այս խօսքի մէջ մեծ խորհուրդ կայ: Նա մի ճեղքուած, խորտակուած, բաղմամաս անձնաւորութիւն չէ, ինչպէս մենք, միւս մարդիկս, նա իւր մէջ մի է և պայծառ, որովհետև նա մի է և

անբաժան Աստուծոյ հետ: Նա գնում է իւր ճանապարհով առանց երկրորդական ցանկութիւնների, առանց ետականութեան: Նորա անձնութիւնը յստակ է, նոյն իսկ խաչի վերայ Նա չի գանազանւում իւր անցեալից, Նա ճշմարիտ է մինչև խորքը, ճշմարիտ մինչև ի մահ: Ոչինչ արուեստական չէ նորա մէջ, ընդօրինակուած, ճարտարամտութեամբ ծրագրուած: Նա վեր է բոլորից իւր ազատութեամբ: Նա պայծառ երկնքի թափանցկութիւնն ունի և ճառագայթող լոյսի ազատութիւնը: Նա հին սուրբերից չէ, որոնք եպիսկոպոսական խոյր են կրում և մեծ ու ծանր գրքեր ունին իրենց ձեռքին, նա ուսումնական չէ, այլ Աստուծոց բղխած՝ անմիջապէս յաւիտենականութիւնից, անանց իւր տպաւորութեամբ, բոլոր ժամանակների Փրկիչը, հոգիների առաջնորդը, յաւիտենական առաքինութեան աստուածային մարմնացումը: Մեր սըրտերը նորա հետ են կապուած, և եթէ ժամանակի բոլոր փոփոխական ճշմարտութիւնները մեզ գառնացնում են, նայում ենք Նորան և ասում. «Դ՛հա ես ճշմարտութիւնը»:

ՕՏԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՕՐԹՈԴՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Պոլսի յունաց պատրիարք Իսակիմ Գ. ցանկանալով բարձրացնել իւր հօտի կրօնա-բարոյական վիճակը, առաջարկել է պատրիարքական կետրոնական երեցփոխ Ժողովին նշանակել մի առանձին կրօնաւոր (իերիկիրիկս) ամբողջ թեմի համար, որ հերթով շրջէ ու քարոզէ թեմի բոլոր եկեղեցիներում, քանի որ Պոլսը՝ իբրեւ միջազգային քաղաք, օրըստօրէ լցում է արեւմտեցի անցած գանազան օտարադասան քարոզիչներով, որոնք եռանդով քաշում են ու դժաւիտւոյն ժարակեց դէպի իրենց, լսնելով մոյրաբաղաքն ու շրջակայքը կոյտերով, կրօնաւորներով, միոյնարական գանազան հաստատութիւններով:

Նշանակելիք քարոզիչը պէտք է հրաւիրուի Խալիկինի տոտուածաբանական դպրանոցն աւարտած, իւր մաքուր կենցաղով և հռետորական տաղանդով աչքի ընկնող կուսակրօններից և պէտք է ապրէ պատրիարքարանում, ուր և կարուի նորան ամեն անգամ դէպքին ու ժամանակին յարմար հրահանգ քարոզել նիւթի ու գործելակերպի վերաբերեալ:

Բացի այս, պատրիարք Իսակիմը՝ զպրօցների կրօնական բարոյական դատարարակութիւնը բարձրացնելու համար առաջարկել է նոյն Ժողովին—զպրօցներում կրօնի դասերից դուրս՝ մացնել դոնէ շաբաթական մի անգամ կրօնա-բարոյագիտական զրոյցներ: Այս զրոյցները պէտք է կազմակերպեն ընդունակ հոգեւորականները, ջանալով կենդանի խօսքով ըմբռնել տալ աշակերտներին քրիստոնէական բարոյախօսութիւնը, ազդել նոյաւորաւ ու հոգու վրայ, արամադրել նոյա դէպի ճշմարիտ բրիտանէական կենցաղավարութիւն:

Ի վերջոյ պատրիարքը սկզբունք է դնում՝ աստուածաբանական կրթութիւն չտալու աշխարհականներից կրօնուսոյցներ չնշանակել, առաջարկելով այդ պաշտօնի համար անպայման հոգեւորականներ և միմիայն Խալիկինի տոտուածաբանական դպրանոցն աւարտած աշխարհականներ:

Յունական մամուլը մեծ համակրանքով վերաբերուեց պատրիարքի այս առաջարկութիւններին:

— Խալկի կղզում հիմնուած յունական առտուածաբանական դպրանոցը Պոլսի յունական պատրիարքութեան միակ միջնակարգ դպրանոցն է, որտեղ աւարտածներէց կազմուած է ստորին և բարձր հոգևորականութեան դասը: Դպրանոցի տեսուչն է Կիէվի հոգևոր ճեմարանի կանգիտատ մետրոպոլիտ Իրինէյը. դաստառուներն են նոյնպէս բարձրագոյն կրթութեան տէր անձինք: Անցեալ տարի դպրանոցն ունէր 70 աշակերտ, որոնցից 12 հոգի ընթացաւարտ, օրոնց քննութիւններին ներկայ էին Խօսկիմ Գ. պատրիարքն ու Սինոդի անդամները: Թէ՛ պատրիարքը և թէ՛ Սինոդի անդամները ամենայն տարի ամբողջ շաբթով գնում են Խալկի, ուր հէնց դպրանոցի շէնքում նորա շարունակում են նաև իրենց սինոգական պարապմունքները: Հանդէսը բացւում է մաղթանքով, որից յետոյ միտք. Իրինէյը կարդում է դպրանոցի տեղեկագիրն ու ձեռք առնուելիք բարեփոխութիւնների ծրագիրը: Մեծ ցանկութիւն կայ դպրանոցում հիմնել տռանձին թերթ, ինչպէս Երուսաղէմի դպրանոցն ունի («Նոր-Սիօն») և որին կարող են աշխատակցել նաև բարձր գասարանի աշակերտները, քանի որ նորա ունեն պատրաստութիւն այդ մասին: Երեւում է հէնց քննութիւններին նոցաներկայացրած շարադրութիւններից («Լատինիկացի Ապօլէնարեոսն ու իւր վարդապետութիւնը», «Նախնորդների ընտրութիւնը պատմական և կանոնադրական տեսակէտից», «Կղեմէնտ Աղէքսանդրիացու վարդապետութիւնը հաւատքի և դիտութեան մասին», «Կոստանդնուպոլսեան խնդիրը արևելքում», «Պետրոս առաքելի և Հռոմի առաջնութեան խնդիրը ըստ սուրբ գրոց և ըստ վարդապետութեանց եկեղեցու սուրբ հայերի մինչև Գ. դարը») և ըն:

Քննութիւնները անցնում են շատ յաջող. ապա ի ներկայ յութեան պատրիարքի, եկեղեցում, ընթացաւարտները հանգիստոր երգումն տալով հաւատարմութեամբ ծառայել եկեղեցուն ու ազգին—ստանում են իրենց դիպլոմները: Հանդէսը վերջանում է ընդհանուր ճաշով, որից յետոյ պատրիարքը, մետրոպոլիտներն ու բոլոր պատուաւոր հիւրերը պաշտօնապէս շնորհաւորում են նորաւարտներին, բարեմաղթելով նոր ուսպարէզում ոյժ և եռանդ յօգուտ եկեղեցու ու ազգի դրժելու:

Պոլսոյ պալատական մատենադարանը: Այս մատենադարանը քիւզանդական կայսրների հաշակաւոր մատենադարանն է, որ անցել էր թուրքերի ձեռքը 1453 թ. Պոլսը առնելուց յետոյ:

Սորա ձեռագրերի հնութեան ու հարստութեան մասին առասպելներ էին պատմում ու գիտնականները երազում էին մի օր գոյանով լուսարանել պատմական շատ դէպքեր, քանի որ դեռևս 1615 թուին հռոմայեցի ճանապարհորդ Pietro Della Valle-ն ձեռագրերի թուում տեսել էր նաև Տիտոս Լիվիոսի բնադիրը։ Սակայն ժամանակի ընթացքում, հետզհետէ և մեծ դժուարութեամբ յիշեալ մատենադարանը այցելած գիտնականներ՝ Տիշէնգորֆ, Բլիտոս, Ուսպէնսկիյ և իտալացի Անտոն Munoz միանգամայն հիասթափուում են՝ չգտնելով ձեռագրերի թուում ի՞նչ մի հնութիւն, ինչպէս նաև Տիտոսի բնագիրը։ Վերջին այցելու Munoz-ը տալով մեզ մատենադարանի նկարագիրը, ի միջի այլոց հաղորդում է մատենադարանում մի քանի դիրք ունեցող թուրքերի հետ ունեցած իւր զրուցաարութիւնը։ Նորա ասելով— թուրքերը մեծ համակրութիւն ունեն դէպի իտալացիք, առաւել ևս դէպի գերմանացիք, իսկ դէպի Ռուսաստանը տաժում են ծայրայեղ հակակրութիւն։

Աւելի հետաքրքրելի է մի ուրիշ սիւրբպիղ։ Munoz-ը անհրաժեշտապէս կամենալով լուսանկարել տալ մատենադարանի մի քանի ձեռագրեր և ստիպուած լինելով այդ մասին Սուլթանից նոր իրագէ խնդրել, նա մի օր հետն առնելով հայ լուսանկարիչներ՝ մանում է մատենադարան և չսփազանց դարմանում, նկատելով այդտեղ զինուորների ստուար թիւ և մի քանի պալատական պաշտօնեաներ։ Հէնց սկսում են գործի կենալ թէ չէ, պաշտօնեաներից մէկը մօտենում է և ամենայն յարգանքով ասում՝ «պարոն, ձեզ հետ եկած լուսանկարիչները հայեր են։ Փաշա—էֆէնդին հարցնում է ձեզ՝ ինչո՞ւ էք դուք հայերին ներս բերել Սուլթանի պալատը։ Դուք պէտք է անմիջապէս արձակէք նոցա։ Կարող էք հրաւիրել Փրանսիացի, յոյն, հրեայ լուսանկարիչներ, բայց ոչ երբէք հայ»։ Եւ հայ լուսանկարիչները անմիջապէս հեռացում են պալատից։

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ապրիլի 15-ին գաղանի Կոնստանտնուպոլիսում եօթ հոգի կարգին առաջին աստիճան են ստացել։ Իսպանիայի Բուրգոս քաղաքի արքեպիսկոսը, Բելգիայի նախաթոռ արքեպիսկոպոսը, Մադրիդի նսւնցիոսը, Վենետիկ պապրիարքը, Պալերմոյի և Պիզայի արքեպիսկոպոսները և Փարիզի նախկին նսւնցիոսը։ Պապը իւր ճառի մէջ խիստ խօսեց Փրանսիական կոլտուրկամիի դէմ։ Նա շատ

հակուած է դէպի Ֆրանսիական ժողովուրդը, որի ցաւերն ու ուրախութիւնները իւրն է համարում. բայց Ֆրանսիական կառավարութիւնը կամայական կերպով ոչնչացրեց կոնկորդատը, ուր որոշուած էր Ֆրանսիայի և Հռովմի յարաբերութիւնները նապոլէոն մեծի օրերից և աշխատում է իւր հպատակների որտեղ հանել կրօնական կայծի վերջին նշոյլները, սրբապղծում է մասնաւոր և ընդհանուր սեպհականութիւնը, ամբաստանում է Ֆրանսիական եպիսկոպոսութիւնն ու հոգևորականութիւնը, աշխատում է նորա դէպի սուրբ աթոռը տածած հաւատարմութիւնը խախտել, ակնյայտնի սխալ եղբակացութիւններով ամբաստանում է պապին, որպէս թէ նա ժողովրդական կառավարութեան դէմ է, այն ինչ ինքը յարգանքով է վերաբերւում: Բայց ուրախ է պապը, որ չնայելով թշնամիների դործ գրած խորամանկ միջոցներին, Ֆրանսիական ամբողջ եպիսկոպոսութեան և հոգևորականութեան մէջ համերաշխութիւն է իշխում և ժողովուրդը հուսատարմութեան ապացոյցներ աւելնու:

Իսկ Ապրիլի 18-ին նոր կարգինաւներին կարմիր գլխարկ տալու ժամանակ, պապը դատապարտեց նոր բեւիտմ-կաթոլիկութիւնը: Այս շարժումը պապի կարծիքով եկեղեցու համար աւելի վտանգաւոր է, քան Ֆրանսիայի դէպքերը: «Նռովարոնները նրանք են, որոնք սխալ ձևերի առկ մեծ մոլորութիւններ են տարածում դաւանութեան զարգացման մասին և դարձ են քարոզում դէպի մաքուրը, պարզը, դարձ աստուածաբանական մեկնութիւններից, ժողովների վճիռներից դէպի մաքուր աւետարանը, աղատութիւն եկեղեցու խնամակալութիւնից, բայց ոչ այն ձևով, որ բոլորովին հերքեն այն և արտաքսուին, և ոչ էլ ընդունում են, ինչպէս պէտք է. վերջապէս համակերպութիւն են քարոզում ժամանակի ուղղութիւններին և պահանջներին ամէն բանի մէջ, սէր են քարոզում առանց հաւատի, որ շատ նուրբ է անհաւատների համար, բայց մի և նոյն ժամանակ յաւիտենական կորստեան ճանապարհն է հարթում ամէնքի համար: «Այս նոր շարժումը, թէև հերետիկոսութիւն չէ, բայց հերետիկոսութեան սաղմն ու թոյնը իւր մէջ է կրում»:
«Սրանք նոր տեսակի հերետիկոսներ են, որոնք Ս. Գրքի ներշնչման վարդապետութիւնը չեն ընդունում հաւատոյ վերաբերեալ ամէն ճշմարտութեան հաստատուն աղբիւր, այլ հոսարակ գիրք»:
Ս. Գրքի ներշնչման գաղափարը համարեա նոյնացնում են բանաստեղծական ներշնչման հետ: Այս և սոցա նման մոլորութիւններ են քարոզում նրանք: Պապը յոյս ունի եպիսկոպոսների օգնութեան վերայ, թէ նոքա կաշխատեն ղեկուցանել հռովմի կոնգրեսացիոնին, հարկաւոր դէպքում իրենք էլ կարող

էն դատապարտել, և օժանդակ կընին պապին «կառավարելու եկեղեցին, մաքառելու մուրութիւնների դէմ, պաշտպանելու ճշմարտութիւնը մինչև մահ»:

Դոմինիկեան կարգի գեներալին ուղղած մի ուրիշ գրութեամբ մատնացոյց է անում պապը Թովման Ագուլնացու վերայ՝ որպէս աստուածաբանական գիտութեան նախագահարարի վերայ. նրա հետևողութեամբ Դոմինիկեանները պէտք է մշակեն աստուածաբանական գիտութիւնները ու դաւանաբանութիւնը յատկապէս և մաքառեն նոր ուղղութիւնների մուրութիւնները դէմ:

Բարեփոխութեան բարեկամ կաթողիկոսների պարբերական հրատարակութիւններն ու գրքերը պապի ցանկութեան համեմատ կարգիւնների, եպիսկոպոսների ինքեքս կանգնեցուցին խորհրդի նկատողութեան են խթարելու մի կամ արգելելու:

Ներկայ տարու յուլիսի 17-ին հրատարակուեց վաղուց պատուով պապին նոր սկիլաբուսը, որ կաղում է հռոմէական եկեղեցու այժմեան ամենախոշոր եղելութիւնը: Իսկապէս այս սկիլաբուսը պէտք է ի լոյս հանուէր միմիայն օգոստոս ամսում պապի շրջաբերականի հետ միասին, բայց, ինչպէս երևում է, վերջերս հռոմէական եկեղեցու մէջ սկսուած (յատկապէս Գերմանիայում) դործնական և կրօնական ազատ շարժումը ստիպել է պապին շտապել և հրատարակել եղածը: Բարեպաշտ Պիոս X-ը, ինչպէս Փրանսիական նոր օրէնքի (եկեղեցու և պետութեան բաժ.) առթիւ արձակած շրջաբերականից առաջ, այժմ ևս պատուիրեց նախ քան շրջաբերականի հրատարակումը աղօթել եկեղեցում և վարդապետութիւնում, ուր նորան աղօթքի ժամանակ, ինչպէս ասում են, երևում է տեսիլք (Աստուածամայրը—Madonna del Carmine) և աւելի ևս ամրապնդում իւր նոր որոշման մէջ:

Նոր սկիլաբուսը նդում է ժամանակի «գլխաւոր մուրութիւնները» 65 յօդուածներով, որոնք են՝ եկեղեցու հեղինակութեան վարդապետութիւն (1—4), մուրութիւնների որոշումն (5—8), սուրբ գրքերի ներշնչման վարդապետութիւնը (9—12), նոր կտակարանի ծաղման պատմութիւնն ու էութիւնը, մանաւորապէս Յովհաննու աւետարանից սկսած (13—19), յայանութիւնն ու եկեղեցու վարդապետութիւնը այդ առթիւ (20—25), դաւանանքների էութիւնը (26), Քրիստոսի աստուածութիւնը (27—35), նորա յարութիւնը (36—37) և խաչելութիւնը (38), խորհուրդների ծագումը (39—51), եկեղեցու

մասին (52—54), Պետրոսի դիտաւորութիւնն ու հռոմէական եկեղեցին (55—56), ճշմարտութեան անվտանգութիւնը (58), եկեղեցու վարդօ սկզբնաւորութեան մասին (59—62) և եկեղեցու և գիտութեան յարաբերութիւնը (57 և 63—65):

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս տարի Զուիցերլայի մի քանի կանտոններում եկեղեցին պետութիւնից բաժանելու հարցը հրատապ բնաւորութիւն էր ստացել: Առաջին անգամ այս հարցը բարձրացրեց Նոյեմբուրգի կանտոնը, բայց աղբային եկեղեցին յաղթող հանդիսացաւ, մեքլեյով բաժանման օրինադիժը: Նոյն լնդիրը, թէև յարուցուած էր Վատտ կանտոնում, բայց բաժանման սակաւաթիւ կողմնակիցներն ստիպուեցան յետ կենալ իրենց մատուցութիւնից, պարզ նկատելով ժողովրդի արամադրութիւնը: Ընդհակառակ բաժանման օրինադիժն անցել է ժընեւի կանտոնում, թէև ձայները շատ շնչին առաւելութեամբ: Ժողովրդի համարեա կէսը չի մասնակցել ձայնատուութեան. շատերի համար միանգամայն անակնկալ էր բաժանման օրինադիժը ընդունելութիւնը: Ժընեւում այսպիսի փորձեր մի քանի անգամ էին եղել և միշտ եկեղեցու և պետութեան ներկայ հարաբերութեան պահպանութեան կողմնակիցները յաղթող հանդիսացել: Այս անակնկալ յաղթութեան նպատակը են հետեւեալ հանգամանքները: Կաթոլիկ եկեղեցին Կուլտուրկամիի ժամանակից 1873 թուից զրկուած էին պետական օժանդակութիւնից, նորա տեղն էր բռնել այսպէս կոչուած կաթոլիկական աղբային եկեղեցին: Բուն կաթոլիկները, որ հետզհետէ բազմանում էին Ֆրանսիայից և Սալոյայից եկած դաղթականներով, այս բանը մարտնչէին կարող և բացարձակ կողմնակից էին եկեղեցու և պետութեան բաժանման, որովհետև հարուածն ամբողջապէս բողոքականութեան էր հասնում: Բաժանման ձայնակցել են սոցիալիստները, ինչպէս և արմատականների և դեմոկրատների մի մասը: Բաժանման ձայն են տուել և այսպէս կոչուած անկախ եկեղեցու համայնքի անդամները: Բայց աւելի նպաստել են կալվինական կամ ժընեւի աղբային եկեղեցու 17 հոգեւորականների կողքը, որոնք համոզուած են, որ պետութիւնից անկախ և բաժան եկեղեցին աւելի կճաղկի և արդիւնաւոր կլինի ժողովրդի համար: Այսպէս թէ այնպէս ժընեւի կանտոնում եկեղեցու և պետութեան բաժանումը իրողութիւն է. սակայն այստեղ օրէնքը այնպիսի թշնամական ոգիով չէ խմբադրուած, ինչպէս

Ֆրանսիայում: Ներկայ հոգևորականները հանգստան թոշակ պիտի ոտանան պետութիւնից իրենց ծառայութեան տարիների համեմատ, եկեղեցիներն իրենց կալուածներով մնում են եկեղեցական համայնքներին, որոնք իրաւարանական մարմին են ճանաչում և կարող են կազմակերպուել ընկերութիւնների նման: Եկեղեցիները իրաւունք ունին կարողութիւն, կալուած ձեռք բերելու, կտակներ ընդունելու, պայմաններ կապելու այն կամ այն հաստատութիւնների և անձանց հետ: Օրէնքը պէտք է դործադրուի 1909 թուից սկսած:

Կառարուած իրողութիւնը ժընեւի պատմական կեանքի մէջ մի մեծ փոփոխութիւն էր: Ժընեւը, ինչպէս յայտնի է, կալվինականութեան կեդրոնն էր, բողոքականութեան հիւսիսը: Ոչ մի տեղ բողոքական եկեղեցին այնպիսի սերտ կապեր չի ունեցել պետութեան հետ և այնպիսի դեր կատարել պետութեան կազմակերպութեան մէջ, ինչպէս այստեղ: Ժընեւի պետութիւնը իւր կազմակերպութիւնն ստացել էր կալվինականութեան ազդեցութեամբ. եկեղեցին պետութեան չէր ենթարկուած, այլ պետական և եկեղեցական սկզբունքները, կարելի է ասել, թափանցել էին միմեանց մէջ: Ժընեւը մի տեսակ առաւածապետական կազմակերպութիւն էր: Ժընեւը եւրոպական ազգերի մէջ դեր է կատարել, հոգևոր կեդրոն հանդիսացել այս ուրոյն յարաբերութեան պատճառով: Մինչև վերջին ժամանակներս ժընեւի եկեղեցին վարչական մարմին, կեդրոն չի ունեցել, այնքան սերտ է եղել նորա կապը պետութեան հետ. միակ վարչութիւնը Vénérable compagnie des Pasteurs-ն էր, որ քաղաքական խնդիրների մէջ ևս այնպիսի իրաւունք ունէր, ինչպէս ոչ մէկը բողոքական եկեղեցիներին: Այս բաժանման նախապատրաստութիւնը կատարուեցաւ հետզհետէ, երբ պետութիւնը իւրացրեց եկեղեցու քաղաքակրթական պարտաւորութիւնները:

Որքան և ցանկալի չէր եկեղեցու իսկական բարեկամների համար պատմական տնցեալի այս յեղաշրջութիւնը, բայց նրանք գլուխները չեն կորցրել նոր պայմանների առաջ: Եկեղեցական վարչութիւնները՝ կոնսիստորիան, Compagnie des Pasteurs-ը, կուսակցութիւններն ու ուղղութիւնները միաձայն որոշել են համերաշխութեամբ պահպանել ժընեւի ազգային կամ Կալվինական եկեղեցու ներկայ կազմակերպութիւնը: Կազմուած է մի յանձնաժողով, որ պէտք է մի ծրագիր մշակէ նոր պայմանների մէջ եկեղեցու ամբողջութիւնը պահպանելու. յանձնաժողովի ծրագիրը քննութեան կենթարկուի և վերջնականապէս կհաստատուի ներկայ աշնանը դու մարտիէն ժողովում:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ՄԵՐ ՀՈԳԵՒՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

«Յուշ լիցին քեզ աւուրքն յաւիտենից.
իմացարուք զաման ազգաց յազգս. հարց
ցհարսն քո և պատմեացին քեզ, և ցծերս քո՝
և ասացին քեզ»:

Երկ. օր. 1, Բ. 7.

Ա.

Չարգացման ենթակայ ամէն արարած իւր հայրենիքն ունի, բայց, կենդանին իւր բնիկ աշխարհն ունի, ուր աւելի ազատ աճել կարող է, քան մի ուրիշ երկրում: Հասարակածի բոլորը բեռացին գօտում աճել չեն կարող, ինչպէս և սառուցեալ սիկիանոսի թռչուններն ու կենդանիները շնչասպառ կլինեն Սահարայի ջերմ անապատներում: Նախախնամութեան սահմանած մի օրէնք է այս, որին ենթարկում է և մարդը: Բայց մի մեծ տարբերութիւն կայ մարդու և միւս աճող արարածների մէջ. մարդու կեանքը կենդանականի և հոգեւորի մի գումար է, այսպէս էլ նորա հայրենիքի գաղափարը երկու երեսից բաղկացած և միմեանց հետ սերտ կապուած մի ամբողջութիւն:

Հայրենիքի գաղափարը յատուկ է նոյն իսկ ամենահասարակ, կիսակիրթ ժողովրդին. բայց նորա գաղափարը սահմանափակ է և թանձրացեալ. հայրենիք ասելով, նա հասկանում է իւր ընտանեկան օջախը, հայրենի գիւղը, հողն ու ջուրը, նախնեաց զերեզմաններն ու սրբութիւնները:

Սակայն քաղաքակրթութեան զարգացման աստիճանների համեմատ հետզհետէ ընդարձակում և տարբեր

քովանդակութիւն է ստանում ազգերի մէջ և հայրենիքի գաղափարը։ Ազգայնութեան տարրերն են ընդհանրապէս արեան, հայրենի երկրի, լեզուի, պատմութեան, սովորութիւնների և պետական կազմակերպութեան միութիւնները։ Բայց սոցանից արտաքին երևոյթները չեն այնքան կարևորը, որքան հոգևոր կեանքի և քաղաքակրթութեան գիտակցական միութիւնը։ Այս տարրերից իւրաքանչիւրը իւր նշանակութիւնն ունի ժողովրդի բնական զարգացման համար, բայց այդ զարգացման ելակէտը հոգևոր քաղաքակրթութիւնն է և նորանից բղխած գիտակցութիւնը, որ կապում է սերտ կերպով միմեանց հետ ազգութեան անդամներին։ Այդ գիտակցութիւնն է պարզում, թէ ազգութիւնը ինչ հոգևոր բարիք և ժառանգութիւն ունի, որ թանգ է ընդհանրութեան համար։ Եւ այդ ժառանգութիւնն է նորա հոգևոր հայրենիքը, որով նա ապրում է ոչ որպէս մի բոյս կամ կենդանի, այլ բանական և հոգևոր արարած։ Քաղաքակրթական կեանքով ապրող ազգերի համար սովորական իմաստով հայրենիքից զատ՝ կայ մի ուրիշ, հոգևոր, վերացական հայրենիք։ Բայց հոգևոր կեանքը, քաղաքակրթութիւնն էլ ունի իւր հայրենիքը, ճիշդ այն նմանութեամբ, ինչպէս բոյսերի, կենդանիների և մարդկանց նիւթական հայրենիքն է։ Ամէն հողի վերայ նոյն գաղափարը աճել չի կարող։ Նոյն իսկ բարոյական և կրօնական ամենից ընդհանուր գաղափարները տարբեր բնավորութիւն և ձևակերպութիւն են ստանում՝ զանազան երկրների բնակիչների մէջ։ Քրիստոնէութիւնը տարբեր բացատրութիւն և կազմակերպութիւն է ստացել այլ և այլ ազգերի մէջ, թէև արմատով նոյն է ամէն տեղ։ Դաւանաբանական և ծիսական կարգերի տարբերութիւնները եկեղեցիների մէջ, ընդհանրական եկեղեցու ազգային եկեղեցիների բաժանուիլը Աստուծոյ տնօրինութեան և պատմական բնական պարագաների հետեանք էին և ոչ այս կամ այն անձի կամայականութեան։ Պատմական գիտութիւնները մեր առաջ պարզում են այլ և այլ ազգերի տարբեր քաղաքակրթութեան և կրօնների զարգաց-

ման ընթացքը: Ուրիշ է արևելքի քաղաքակրթութիւնն ընդհանուր առմամբ և ուրիշ արևմուտքինը. ուրիշ է քրիստոնեայ ազգերի ընդհանուր քաղաքակրթութիւնը և ուրիշ մահմեդական և հեթանոս ազգերինը: Նոյն իսկ այս ընդհանուր խմբերի քաղաքակրթութիւններն էլ իրենց ստորաբաժանութիւններով զանազանուում են միմեանցից: Ամեն ազգի հոգևոր կեանք իւր բնորոշ կողմերն ու յատկու-
թիւններն ունի: Ինչպէս բոյսը իւր յատուկ կլիմայական պայմաններում միայն կարող է զարգանալ և շարունակել իւր տեսակը, այսպէս էլ իւրաքանչիւր ազգի հոգևոր կեանքը իւր բնորոշ յատկութիւնները պահել և զարգանալ կարող է իւր բնիկ հողի վերայ:

Բ.

Արդ, ո՞րն է Հայ ժողովրդի հոգևոր հայրենիքը:

Այս հարցի պատասխանը այն ժամանակ կարող ենք տալ, երբ աչքի առաջ ունենանք մեր ժողովրդի անցեալը: Որովհետև այնտեղ կարելի է որոշել միայն ժողովրդի հոգևոր բնորոշ գծերն ու յատկութիւնները, այնտեղ է պատկերանում ժողովրդի հոգևոր կեանքի և ընդհանուր քաղաքակրթութեան մէջ ցոյց տուած զարգացումը: Պատ-
մութիւնը ազգերի կեանքի հայելին է, իսկ հայելու մէջ անդրադառնում է ճիշդ պատկերը:

Հայ ժողովրդի գիտակցական քաղաքակրթութիւնն սկսում է քրիստոնէութեան հաստատութեամբ և նորա գրչին է կրում իւր զարգացման ամբողջ ընթացքում: Հայոց մատենագրութեան առաջին յիշատակարանը Ս. Գրքի թարգմանութիւնն է, որի վերայ կրթուել են բազ-
մաթիւ սերունդներ, եւ դառից առաջ ինչ քաղաքակրթու-
թիւն ենք ունեցել, յայտնի չէ մեզ. բայց եթէ որոշ չա-
փով հեթանոսական քաղաքակրթութիւնն ևս ունեցած լինինք, ձուլուել է քրիստոնէականի հետ: Հայոց հոգևոր կեանքի պատմութիւնը գրեթէ նոյնանում է մեր եկեղե-
ցու զարգացման պատմութեան հետ: Հայ ժողովրդի մա-

տենադիրներն ու վարժապետները մի և նոյն ժամանակ եկեղեցու սպասաւորներն են: Գիտութիւնն ու արուեստը Հայ ժողովրդի մէջ ծագել և զարգացումն է ստացել եկեղեցու շրջանակի մէջ: Հայոց ճարտարապետութեան մասին գաղափար ենք ստանում նախնեաց թողած վանքերի և եկեղեցիների մնացորդներով: Հայոց քանդակագործութիւնը՝ օրնամետներ, խաչքարեր, ելնդաւոր (քաւօքն) պատկերներ, նկարչութեան մնացորդներ նոյն վանքերում և նոյա պատերի վերայ պէտք է որոնել: Մանրանկարչութեան արուեստը ծաղկել է Հայ վանականների ձեռքով և պահուել է բազմաթիւ ձեռագիրների մէջ: Հայ ժողովրդի մանր արուեստների՝ ձեռագործ, ոսկերչութիւն, փայտի քանդակագործութիւն ևլն, մասին գաղափար ենք ստանում հին եկեղեցիներում և վանքերում պահուած սրբադան անօթներով և զգեստներով: Եկեղեցական երգեցողութիւնը սերունդէ սերունդ տաւանդուել և պահպանել է մեր ժողովրդական եղանակները: Մեր նախնեաց կրթարանները վանքերն են եղել իրենց վանականներով, այնտեղ ուսում և դպրութիւն են ստացել ոչ միայն եկեղեցու պաշտօնեաները, այլ և տրքայազուններ, իշխաններ և հասարակ ժողովրդի որդիք: Վանքերն են պահել մեր նախնեաց քաղաքակրթական մնացորդները՝ հնութիւնների և ձեռագիրների ժողովածուներ, որոնց ուսումնասիրութեամբ հնարաւոր է գաղափար կազմել մեր անցեալ կեանքի և պատմութեան մասին:

Եթէ իրաւ է մեր ասածը, թէ հոգեւոր կեանքով ապրող ազգերը սովորական, երկրաւոր հայրենիքից զատ ունին մի ուրիշ, վերացական հայրենիք, նոյա անցեալ քաղաքակրթութիւնն ընդարձակ մտքով, ապա ուրեմն Հայ ժողովրդի հոգեւոր հայրենիքը Հայաստանեայց եկեղեցին է: Այս հայրենիքի վերայ միայն կարող ենք հոգեւորապէս տնել և զարդանալ, ինչպէս որոշ կլիմային և տեղին յատուկ բոյան ու կենդանին իւր հայրենիքում: Մեր անցեալն ուրանալ չենք կարող, եթէ տգիտութեան և միակողմանի հասկացողութեան թանձր մառախուղը չէ

նստել մեր հոգու վերայ, Յառաջագիւծութիւնը շղթաների կապակցութիւն է. նոր օղակը պէտք է կապուի հնի հետ և այսպէս շարունակուի անընդհատ: Ով միշտ նոր է սկսում, յաւիտեան սկզբնաւորութիւն կմնայ: Նոր և ժամանակի պահանջների համեմատ քաղաքակրթութիւն ստեղծելու համար՝ պէտք է մեր նախնեաց հոգիները մեզ դորձակից լինեն, հայոց հայրապետների և վարդապետների հաղորդիչ շարքերը, հայրենիքի անձնուէր նահատակները պէտք է յարութիւն առնեն մեր հոգու մէջ և խրախոյս հանդիսանան վերածնութեան, մի պայծառ և վսեմ՝ քաղաքակրթական կեանքի նորոգման: Հայ կեանքի հետ կապուած գիտութիւնները՝ ազգային և եկեղեցական պատմութիւններն ու մտնենագրութիւնները, հնոստատութիւնը հիմնուած են անցեալի ուսումնասիրութեան վերայ: Հայոց նոր արուեստ ու քաղաքակրթութիւն ծագել և ազգային դրոշմ ու դոյն կարող է ստանալ միայն նախնեաց արուեստի և քաղաքակրթութեան ուսումնասիրութեամբ: Այստեղից է ծագում ազգային այն բարձր գիտակցութիւնը, որ գոյութեան պահպանութեան և յառաջագիւծութեան գրաւականն է: Մենք ըստ ամենայնի հին կեանքով վերածնուել չենք կարող, բայց հնի մէջ կան բարիքներ, որ իրենց կենդանի ներդրութիւնը պիտի ունենան և յաջորդ սերունդների վերայ: Իսկ այս բոլորի մէջ մեր եկեղեցին ահագին դեր է կատարել անցեալում և պէտք է կատարէ ապագայում, եթէ գիտակցաբար նորա ուժերը չլլատենք:

Գ.

Բայց նա մի ուրիշ կարեւոր դորձ ևս ունի րատարեւոյ: Ինչպէս հնում, առաւել ևս այժմ՝ եկեղեցին չի կարող ամբողջ հոգևոր կեանքի ամփոփումը լինել, և եթէ մենք նորան հոգևոր հայրենիք ենք անուանում՝ ոչ այն մտքով, որ նորանից դուրս կեանք և քաղաքակրթութիւն չկայ: Քաղաքակրթութիւնն ընդհանրապէս աւելի ընդար-

ձակ գողափար է, քան կրօնական և եկեղեցական քաղաքակրթութիւնը: Նիւթական կեանքի հետ կապուած և աշխարհիկ բնաւորութիւն կրող քաղաքակրթութիւնը նոյնպէս բարիք է: Մինչև իսկ աշխարհիկ և նիւթական քաղաքակրթութիւնները նպաստում են որոշ չափով և հոգևոր, բարձր քաղաքակրթութեան զարգացման: Նիւթական բարեկեցութիւնը, որպէս արդիւնք նիւթական քաղաքակրթութեան, անհրաժեշտ պայման է և հոգևոր կեանքի զարգացման համար: Բայց նիւթական քաղաքակրթութիւնն ինքն ըստ ինքեան նպատակ լինել չի կարող, անցաւորն ու երկրաւորը պէտք է ստորադրուի և պատուանդան դառնայ բարոյական և յաւիտենական զաւարթանքի համար: Քաղաքակրթութեան նպատակը պէտք է լինի ճշմարտութեան, բարութեան և գեղեցկութեան մի նոր աշխարհ ստեղծել բնութեան մէջ: Այսպէս հասկացուած քաղաքակրթութիւնն Աստուծոյ օրհնութիւն է և ամենասերտ կերպով կապուած մարդկային հոգու կեդրոնական երակի՝ կրօնի հետ: Որովհետև բարձրագոյն կրօնի նպատակը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ մարդկանցից բարոյական անձնաւորութիւններ ստեղծել: Քրիստոնէական կրօնը յատկապէս այս խնդրում բացառիկ դերք է բռնում. նա կամենում է աղ լինել կեանքի և քաղաքակրթութեան բոլոր երևոյթները համեմելու համար: Առանց կրօնի և բարոյական կատարելութեան ձգտման, ոչ միայն անտարբերութիւն է զարթնում դէպի ազնիւն ու վսեմը, դէպի առաքինին և մարդասիրականը, այլ և քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւնն ու արուեստը չարիք է դառնում, եռական, մոլեգին և զազրելի նպատակների միջոց: Կեանքը դառնում է մի դժոխք, որի համար գողափար կարող են տալ հին ազգերի՝ յունաց, հռոմայեցւոյ, հրէից՝ կրօնական անկման շրջանները: Բայց շատ հեռու չերթանք, կորգանք էմիլ Զոլայի «Պտղաբերութիւն» մէպը և պարզ կլինի մեզ համար թէ ի՜նչ չարիք է գիտութիւնը առանց բարոյական զգացման:

Նւ ահա այստեղ եկեղեցու առաջ պարգևում է գոր-

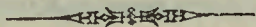
ծունկութեան մի ընդարձակ և վսեմ ասպարէզ. նա աշխատում է, որ աւետարանի լոյսը թափանցի կեանքի բոլոր երևոյթների, ի թիւս որոց և աշխարհիկ ու նիւթական քաղաքակրթութեան մէջ, ազնիւ ու բարոյական նպատակներ է դնում նրանց առաջ. նա միշտ շեշտում է և աշխատում մարդկանց մէջ հաստատել այն ճշմարտութիւնը, թէ հոգին առաւել է, քան մարմինը, թէ եսականը պէտք է համակերպուի ընդհանուր շահերին, թէ աւելի բարձր բարիք կայ, քան սոսկ նիւթական բարեկեցութիւնը: Նա աշխատում է նաև ազնիւ քաղաքակրթութեան պտուղները մտոյչելի դարձնել ընդհանրութեան, որովհետև շատ քչերը հնարաւորութիւն ունին դիտնական և գեղասիրական կրթութեամբ բարոյական անձնաւորութեան աստիճանին հասնել: Քրիստոնէական եկեղեցին կրօնական դաստիարակութիւն է մատակարարում իւր հօտին, բարոյական սկզբունքները կեանքի հիմք է դարձնում, սրում է խիղճը ներքին ճշմարտութեան գացումով, մարդկային հոգու աչքերը երկրային աղտոյթութիւններից դէպի վսեմն ու երկնայինն է ուղղում, մխիթարում է սգաւոր և թախծալից սրտերը, յուսահատներին յոյս է ներշնչում, բարոյապէս անկեալներին օտքի կանգնեցնում, մեղմում է աղքատների դառն վիճակը կարեկից օգնութեամբ:

Եկեղեցին իւր այսպիսի հովուական-դաստիարակչական գործունէութեամբ բնականաբար ստեղծում է որոշ քաղաքակրթութիւն. նա հիմնում է ծխական, միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներ իւր կրօնական-բարոյական գաղափարները մատաղ սերնդի մէջ ներշնչելու և պաշտօնեաներ պատրաստելու համար. նա ստեղծում է եկեղեցական գրականութիւն, գիտութիւն և սրբազան արուեստ իւր ճիւղերով, ճարտարապետութիւն, քանդակագործութիւն, կրօնական նկարչութիւն, երաժշտութիւն: Եկեղեցին սիրոյ գործունէութիւն է զարգացնում իւր հօտի մէջ. ունևորների մէջ գթութեան և կարեկցութեան զգացմունք է զարթեցնում, չունևորներին

օգնութիւն և նպաստ հասցնում կարողութեան չափ։
Հիմնում է որբանոցներ, անկեղանոցներ, հիւանդանոցներ
և ուրիշ բազմատեսակ բարեգործական հաստատութիւն-
ներ։ Հոգում է իւր հեռաւոր և աղքատ գաղութների
նիւթական և բարոյական վիճակի մասին և սերտ կապում
մայր եկեղեցու և հայրենիքի հետ։ Իւր վարչական կազ-
մակերպութեամբ ղեկավար է հանդիսանում ազգային-
եկեղեցական կեանքի կոնսնաւոր զարգացման, հոգւոր և
անձնուէր մի զինուորութիւն է պատրաստում ծառայելու
մեր ժողովրդի կրօնական և քաղաքակրթական կեանքի յա-
ռաջագիւծութեան։ Վերջապէս նա պատուար է կանգնում
օտար, հզօր հոսանքների դէմ ազգային ինքնուրոյնու-
թիւնը պահպանելու համար։

Այս բոլոր գաղափարներն ու հաստատութիւնները
յատուկ են եկեղեցական կեանքին, միայն տարաբաղդա-
բար այժմ մեր մէջ պատմական ձախորդ պայմանների
պատճառով աւելի նուազ չափով, քան ցանկալի էր։ Մի՞թէ
պէտք է նպաստենք կամ անտարբեր հանդիսատես լինինք,
որ մեր հոգւոր, սրբազան հայրենիքը իւր քայքայման
գործողութեան մէջ յարատեւէ, սիրոյ, և երախտագիտու-
թեան անձնուէր զգացումով իւր չափով լցնենք նորա
1600 տարիներից ի վեր մշտապաւ կանթեղի մէջ, որպէս
զի աւելի պայծառ լոյս տայ և իւր հօտի ճշմարիտ, բա-
րոյական վերածնութեան աղբիւրը դառնայ։

Դ. Վ. Յովսէփեան

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ

ՍԱՐԿՍՈՆԻԱՅԻ ԱՐԲԱՅԱԶՆ ՄԱՐՍԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Սեպտեմբերի 14-ին Սաքսոնական պրինց և այժմ՝ քահանայ Մաքսիմիլիանը այցելութեան եկաւ Մ. Աթուռ։ Նորան դիմաւորելու էր գնացել հայրապետական կառքով երկաթուղու կայարանը Տ. Կարապետ վարդապետ։ Նա ծնունդ է Դրեզդենում՝ 1870 թուին. նորա մայրն էր Մարիա, Պորտուգալիայի արքայազն իշխանուհին, իսկ հայրը Դէորդ թագաւորը։ Իշխանի պապը Իոհան թագաւորն է, որ նշանաւոր է հանդիսացել ոչ միայն իբրեւ պետական անձն, այլ և իբրեւ գիտնական. նա հրատարակել է Դանտէի Աստուածային կատակերգութեան թարգմանութիւնը։ Սաքսոնիայի ներկայ թագաւորը Ֆրիդրիխ Աւգուստ՝ արքայազնի աւագ եղբայրն է։ Իշխանի քոյրերից մէկը՝ Մարիա Իոզեփա, հանգուցեալ աւստրիական մեծ դուքս Օտտոյի ամուսինն է, որի որդին Կարլ Ֆրանց Իոզեֆ՝ մեծ դուքս Ֆրանց Ֆերդինանդից յետոյ՝ Աւստրիայի կայսերական զահի ժառանգն է։

Արքայազն Մաքսը իւր համալսարանական ուսումն աւարտելուց յետոյ՝ զինուորական ծառայութեան մէջ էր, երբ վճռեց թողնել աշխարհիկ կեանքը և քահանայ դասնալ։ Նորա դաստիարակներից երկուսն էլ աղնուական Փոն Օետր և Փոն Ֆրիտցեն նոյն ճանապարհն են ընտրել. առաջինը Բենեդիկտեան է Պրագում, իսկ երկրորդը Ստրազուրգի եպիսկոպոսն է։ Արքայազն իշխանը եկեղեցական և պետական իրաւաբանութեան դոքտորների գիտնական աստիճանն ունէր արդէն. ապա աստուածաբանութիւն ուսանելուց յետոյ՝ ստացաւ նաեւ այս գիտութեան դոքտորի աստիճան։ Իբրեւ քահանայ՝ ուսուցչապետութեան պաշտօն ունի Զուիցերիայի Ֆրայբուրգ քաղաքի համալսարանում, դասախօսութիւններ է կարդում ի միջի

այլոց Հայոց եկեղեցու ժամապաշտութեան մասին և հեղինակ է մի քանի կարևոր գրութիւնների: Նորա մասնագիտութիւնը արեւելեան եկեղեցիների ժամապաշտութիւնն է, որոնց թուում է Հ. եկեղեցու: Այդ նպատակի համար նա ուսել է Հայոց գրաբար լեզուն և ուսումնասիրել է մեր հին մատենագրութիւնը:

Իշխանը Մայր Աթոռ ժամանելուց յետոյ՝ անմիջապէս թոյլտուութիւն ինդերց Մայր տաճարում պատարագելու, եկեղեցի իջաւ և Յովհաննու Մկրտչի սեղանի վերայ լատինական լուռ պատարագ մատոյց, ապա դիւանապետ Տ. Յուսիկ և Տ. Կարապետ վարդապետների առաջնորդութեամբ ներկայացաւ Ն. Սրբութեան: Իշխանը Ն. Սրբութեան հետ խօսում էր գրաբար. նա իւր համակրանքը յայտնեց՝ ասիւիմ զեկեղեցին Հայոց, զերկիր և զԺողովուրդ՝ խօսքերով: Ապա փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ՝ արքայազնը դիտեց Մ. Աթոռի հնութիւններն ու հաստատութիւնները, իշխանին առաջնորդ էր նշանակուած Տ. Կարապետ Տ. վարդապետ: Երկար դեգերեց իշխանը յատկապէս Մ. Աթոռի ձեռագրատանը, ուր ընդունեցին նրան մատենադարանապետի բացակայութեան պատճառով Տ. Տ. Եղիա և Գարեգին վարդապետները: Վերջինս ցոյց տուեց մի շարք արժէքաւոր և պատմական անձնաւորութեանց՝ Հայ թագաւորների, Հայրապետների և մատենագիրների սեպհականութիւն եղած կամ նրանց ձեռքով գրուած ձեռագիրներ: Իշխանը շատ հետաքրքրուում էր տօնականներով և առհասարակ ժամապաշտութեան վերաբերեալ ձեռագիրներով: Մատենադարանից անցաւ տաճարի խորաններում պահուած հնութիւնները դիտելու և համբուրելու մատուցեցին: Ապա Տ. Կարապետ և Երուանդ վարդապետների ուղեկցութեամբ անցաւ ճեմարան, ուր տեսուչը՝ պ. Մինտս Բերբերեան՝ ընդառաջ եկաւ բարձր հիւրին և բարի գալուստ մաղթեց: Իշխանը այցելեց մատենադարանը, հիւանդանոցը, ննջարանը, մտաւ դասարանները. այստեղ դառնալով տեսչին հարցրեց. «Ամենեքեան եղիցին քահանայը»: Պ. Տեսուչը

միայն դժուարութեամբ կարողացաւ պատշաճ պատասխան տալ, իշխանին յայտնի չէր, թէ վերջին տարիներս մտքերի ի՞նչ տեսակ շփոթութիւն է տիրում մեր հասարակութեան որոշ խաւերի և նրանց ազդեցութեան տակ նաև ճեմարանի աշակերտութեան մէջ:

Ճաշին իշխանի սեղանակից էին բացի նորա քարտուղար պ. Բուդալֆ Ամբերգից, որ իրաւաբանութեան կանդիդատ է, և Տփլիսի հայ կաթողիկոսների հովիւ Գաբրիէլ վ. Նահապետեան, Վենետիկի Մխիթարեան ուխտից, որ Թիֆլիսից ուղեկցում էր Ն. Բարձրութեան, Տ. Տ. Կարապետ, Յուսիկ, Գարեգին, Երուանդ և Ուխտանէս վարդապետները և ճեմարանի տեսուչն ու պ. Մխաբ Խոստիկեան: Խօսակցութեան լեզուներն էին գերմաներէն, ֆրանսերէն և հայերէն: Կարապետ վարդապետը գերմաներէն առաջարկեց իշխանի կենացը, իսկ իշխանը հայերէն՝ «վասն կենդանութեան Ն. Սրբութեան», հ. Գաբրիէլը ֆրանսերէն էջմիածնի պայծառութեան: Սեղանակիցները յոտնկայս երգեցին «էջ Միածինն ի Հօրէ» շարականը, Պ. Բերբերեանը շնորհակալութիւն յայտնեց իշխանին, որ նա հաճել էր այցելել ճեմարանը և շեշտեց այն հոգևոր կապը, որ կայ ճեմարանի և գերմանական գիտութեան ու քաղաքակրթութեան մէջ: Ճաշկերոյթը կրում էր միանգամայն ընտանեկան բնաւորութիւն. արքայազնի պարզ, սիրալիր և բարեկամական վերաբերմունքը դէպի իւր շրջապատողները նման զգացմունք էր յառաջ բերում և նրանց մէջ: Ճաշից յետոյ իշխանը այցելեց ս. Հովիտիմէի վանքը և Զուարթնոց աւերակները վերոյիշեալ անձանց ուղեկցութեամբ:

Ուրբաթ երեկոյ, չաբաթ և կիրակէ առաւօտները նա ներկայ էր ժամերգութեան, իսկ առաւօտեան ժամերգութիւնից յետոյ Մայր Տաճարում կամ Գայիանէի վանքում լատինական լուռ պատարագ էր ձմատուցանում: Տարաբաղդաբար եկեղեցական երգեցողութեան մասին Մայր Աթոռի երաժշտապետի՝ Տ. Կոմիտաս վարդապետի բացակայութեան պատճառով, չէր կարող նա այն տպաւոր-

ընթացին ստանալ, ինչ որ կստանար երկու տարի առաջ:

Ամսոյս 15-ին իշխանը փափաքելով համբուրել ս. Մեսրոպի գերեզմանը՝ իւր հետեւորդները և Կարապետ ծ. վարդապետի ուղեկցութեամբ մի փոքրիկ ճանապարհորդութիւն կատարեց դէպի Քասախի հովտի սրբավայրերը: Օչականում տառնձին շերմեռանդութեամբ ծունկ խոնարհեց և աղօթեց Հայոց նշանադրերը յօրինող ս. վարդապետի գերեզմանի առաջ. ապա եկեղեցու բակի ծխական դպրոցը մտնելով՝ սիրալիր խօսակցութիւն ունեցաւ ուսուցիչների հետ: Մօղնույ ս. Գէորգի գերեզմանը կերտ տաճարը և մանաւանդ Յովհաննավանքի փառահեղ աւերակները, սոցա ոտքի տակ ձգուող սէգ, ապառաժութեամբ, անգնդախոր ձորը և առհասարակ ամբողջ հովիտը իւր գեղեցիկ բնութեամբ, պերճ այգեստաններով զօրեղ տպաւորութիւն թողեց իշխանի վերայ: Կարբւոյ եկեղեցում՝ պահուած ձեռագիր տօնականը առանձնապէս գրաւեց նորա ուշադրութիւնը, որ մի առ մի թերթերուց յետոյ՝ ցանկութիւն յայտնեց նոյն իսկ առատ վարձատրութեամբ ձեռք բերելու այդ ձեռագրի ընդօրինակութիւնը: Աշտարակում՝ վանքապատկան այգում՝ Տ. Ներսէսի հոգացողութեամբ իշխանի համար համեստ ճաշ էր պատրաստուած և նա շատ գոհ մնաց, որ առիթ էր ունենում այսպէս գիւղական հայի սեղանին նստելու, անպաճոյճ ձևով մատուցած պարզ խորտիկներ վայելելու: Այս ճաշկերոյթը նորան շատ զուարճացրեց և նա շատ ուրախ տրամադրութեամբ վերադարձաւ ուղեգնացութիւնից:

Ամսոյս 16-ին պատարագից յետոյ իւր հրաժեշտի ողջոյնը տալով Ս. Հայրապետին՝ իշխանը մեկնեց Մայր Աթոռից. մինչև վանքի արտաքին մեծ դարբասը ուղեկից եղան իշխանին ծանօթանալու պատիւն ունեցող վարդապետներն ու ուսուցիչները. ժողովուրդը լռելեայն, յարգանքով ողջունում էր ճանապարհի երկու կողմից: Իշխանը ցաւ էր յայտնում, որ ժամանակի սղութեան պատճառով աւելի երկար չէր կարող մնալ Էջմիածնում: Կարապետ

Ժ. վարդապետն ուղեկցեց իշխանին մինչև երկաթուղու կայարանը, ուր նա կրկին և կրկին անգամ շնորհակալութիւն անելով իրեն եղած սիրալիր ընդունելութեան համար, ջերմ ցանկութիւն էր յայտնում ապագայում կրկին Ս. Էջմիածին այցելելու կամ այստեղի ծանօթներին իւր մօտ հիւր ընդունելու:

Այսպէս պարզ էր և համեստ մեր ընդունելութիւնը, սակայն սրտանց:

Սեպտ. 9-ին Տ. Սուքիաս Արքեպիսկոպոսը Ն. Սրբութեան հրամանով ծայրագունութեան ատրիճան տուաւ Կարապետ վարդապետ Տ. Մկրտչեանին:

Սեպտեմբերի 4-ին Մայր Աթոռ դարձաւ Տ. Գրիգոր եպիսկոպոս Գառնակերեան, որ 1¹/₂ տարի առաջ ուղևորուել էր Երուսաղէմ Ս. տեղերին երկրպագելու: Սրբազանը 3 ամիս մնացել է Երուսաղէմում և վայելել է Սրբազան Յարութիւն Ամենապատիւ Պատրիարքի և միաբանութեան սիրալիր հիւրասիրութիւնը:

Ն. Սրբութեան կոնդակով կարգադրուած է մեր ծխական դպրոցների համար թեմական տեսուչներ ընտրել: Երեւանի և Թիֆլիսի թեմերի մեծութեան պատճառով երկ երկու տեսուչ կ'ընտրուին, Թեմական տեսուչների ընտութեան դործը յանձնուած է թեմական դպրոցների հոգաբարձութիւններին: Շամախու թեմում հոգևոր դպրանոց չլինելու պատճառով, նոյն իրաւունքը յանձնուած է Բաղուի ծխական դպրոցների հոգաբարձութիւններին: Թեմական տեսուչների ընտրութիւններից յետոյ՝ երբ հոգաբարձութիւնների կողմից կ'առաջարկուին Ն. Սրբութեան ի հաստատութիւն, յատուկ շրջաբերական կոնդակով հրահանգներ կ'տրուին նրանց պարտքի և իրաւանց սահմանների մասին:

Սինոդի օրագրութեամբ (3 սեպտ.) որոշուած է ծրագիր մշակել շահագործելու Մ. Աթոռի և միւս վանքապատկան կալուածները, անտառներն ու հանքերը: Այս նպատակի համար պէտք է մի ժողով գումարուի Թիֆլիսում մասնակցութեամբ թեմական դպրանոցների հոգաբարձութիւնների մի մի անդամի, բացառութեամբ Աստրախանի թեմի, ուր կալուածական խնդիրներ չկան, իսկ Ճամախու թեմում համապատասխան հոգաբարձութիւն չլինելու պատճառով, կմասնակցէ Բագուի ծխական դպրոցի հոգաբարձութեան անդամներից մէկը: Նոյն ժողովին խորհրդակցութեան պիտի հրաւիրուին վանական կալուածների կառավարիչները, որոնք զեկուցումներ պէտք է տան կալուածների արդի վիճակի և իրենց առաջարկելիք ապագայ բարեփոխութիւնների մասին: Սինոդի կողմից ներկայացուցիչ և նախագահ է նշանակուած Բաբգէն վարդապետ, որ պէտք է խորհրդակցութեան հրաւրէ պ. պ. Պօղոս Ղամբարեան, Կոստանդին Ալիխանեան, Սիմէօն Զաւարեան, Աղէքսանդր Քալանթար, Միհրան Անանեան, Աւետիք Սահակեան, Աղէքսանդր Մելիք-Աղարեան, Դրիգոր Աղաբաբեան, Նիկողայոս Քալանթարեան, Սամսոն Յարութիւնեան, Յովհաննէս Սպենդեռեան և Արշակ Թադէոսեան: Հոգաբարձութեան ներկայացուցիչների ծախսերը պէտք է հոգացուին հոգաբարձութիւնների գանձարաններից, իսկ կալուածական կառավարիչներինը կալուածական եկամուտներից առաջնորդների ձեռքով: Սինոդի հաշուապահին հրամայուած է 1898—1903 թուի մտից և ծախուց հաշիւները կազմել և յանձնել Տ. Բաբգէն վարդապետին:

Նորին Սրբութեան յատուկ կոնդակով պ. Մինաս Բերբերեան նշանակուած է ճեմարանի տեսուչ: Պ. Բերբերեանը անյայտ անձնաւորութիւն չէ, նա երկար տարիներ աշխատել է իւրովսանն մեր գրական և հասարակական գործունէութեան ասպարէզներում: Իւր սկզբնական ու-

սումն ստացել է Ն. Նախիջևանի թեմական դպրանոցում, ապա փոխադրուել է Լաղարեան ճեմարան, ու գիմնազիական դասընթացքն աւարտելուց յետոյ՝ մտել է Մոսկուայի համալսարանը: Բարձրագոյն ուսումը վերջացնելուց յետոյ, 1894/5 ուսումնական տարին ճեմարանում ուսուցչութեան պաշտօն ունէր ուսաց Գրականութիւնից և պատմութիւնից: Վերջին տասը տարին նա պատուաւոր դատաւորի պաշտօն էր կատարում Ռոստովում: 1905 թ. վերջերին ստիպուած էր հեռանալ Ֆինլանդիա, որտեղից Ն. Սրբութեան հրամանով կոչուեցաւ ներկայ պաշտօնին: Պ. Բերբերեանը 1891 թուից ի վեր աշխատակցել է զանազան հայ և ռուս թերթերի և հրատարակութիւնների: Նորա գրութիւնների նիւթ են կազմում հասարակական և քաղաքական հարցերը և գրական երևոյթները հայ և օտար կեանքից:

Չորսամսեայ դադարումից յետոյ՝ լոյս տեսաւ «Մշակ» լրագիրը սեպտեմբերի 6-ին:

Միամեայ ընդմիջումից յետոյ՝ հրատարակուեցաւ «Լուսնայ» ամսագիրը: Ստացուած են 1906 թ. № 7—8 յուլիս ու օգոստոս ամիսների համարը, որով փակուում է անցեալ տարին, իսկ ներկայ տարուայ երկրորդ կիսամեակից պիտի հրատարակուի կանոնաւոր, աւելի փոքր ծաւալով, որի համար և բաժանորդագինը 8 թուրլուց իջեցրած է 6-ի: Ներկայ կիսամեակի № 1—2 յուլիս—օգոստոս ամիսների համարը տպագրուած է մաքուր և գեղեցիկ:

ԻԼԻՍ. ՃԱՆՃԱՒԱՁԷ

Վրաց տաղանդաւոր բանաստեղծ և հասարակական գործիչ իշխան Իլիա Ճաւճաւաձէն օգոստոսի 30-ին ողբերգական մահով կըքեց իւր մահկանացուն։ Նա իւր կնոջ հետ Թիֆլիսից այն օրը վերադառնում էր կառքով իւր սեպհական կալուածքը Սագսրամոյ, երբ ոչ հեռու գիւղից, անտառից յարձակուեցան նրանց վերայ չորս աւաղակներ կողոպտելու նպատակով։ Նախ ապանեցին ուղեկցող ծառային, ապա իշխանին, երբ նա հանկով ատրճանակը, կամենում էր պաշտպանուել։ Բարբարոսները ձեծի են ենթարկել և իշխանուհուն և վերքեր հասցրել։ Վրաց հասարակութիւնը սուգի մէջ է իւր բանաստեղծի այսպիսի անակընկալ և ողբերգական մահուն պատճառով։

Իլի Ճաւճաւաձէն ծնուած է 1837 թ., նա իւր սկզբնական և միջնակարգ ուսումն ստացել է Թիֆլիսում, իսկ բարձրագոյնը Պետերբուրգի համալսարանում, որ սակայն չի աւարտել ընտանեկան հանգամանքների պատճառով։ Սկզբում նա կատարում էր հաշտարար միջնորդի և ապա դատաւորի պաշտօն Դուշետի գաւառում։ 1874 թ. հիմնուեցաւ Թիֆլիսի ազնուականների հոգային բանկը, որի նախագահ ընտրուեց հանգուցեալը և այդ պաշտօնի մէջ մնաց մինչև 1906 թ., երբ նա ընտրուեց պետական խորհրդի անդամ և փոխադրուեց Պետերբուրգ։

Իլիա Ճաւճաւաձէն վրաց նոր գրականութեան առաջնակարգ ուժերից մէկն է. նա առաջին անգամ հանդէս է գալիս 1861 թուին, աշխատակցելով «Յիսկարի» ամսականին։ Ապա 1863 թ. մի խումբ աշխատակիցների հետ հրատարակում է «Սաքարթվէլոս-Մօսմէ» ամսաթերթը, որ մէջ մաքառում էր ճորտութեան դէմ։ Բայց

Նա աւելի նշանաւոր է հանդիսացել իբրև բանաստեղծ և վիպասան. այստեղ ևս նորա առաջին երկերը՝ «Ազրգիլի» (ուրուական), «Կաշաղի Կախոյ» (Աւազակ Կախոյ), «Գլախիս Նաամբոբի» (Մուրացիի պատմութեամբ) կապուած են ճորտութեան դէմ մաքառելու գաղափարի հետ: Նորա գրական գործունէութեան երկրորդ շրջանին նիւթ են ծառայում աւելի ընդհանուր խնդիրներ և ազգային գաղափարներ՝ ինչպէս «Դեղա գա շվիլի» (մայր և որդի) և «Մեպէ Դիմիտրի տաւ դագիբուլի» (Թագաւոր Դիմիտրի) պոէման, լցուած հայրենասիրական գիտցմունքով: 1883 թուից «Գանդեգիլի» (ճգնաւոր) պոյէմայով սկսում է երրորդ՝ զուտ գեղարուեստական շրջանը: 1857 թ. գրում է «Կվարելի Լեռներին» ոտանաւորը, իսկ 1896 թ. «Բազալէտի լիճը» պոէման, որ վերջինն է նորա բանաստեղծական արտագրութիւնների մէջ:

Վրացի, հայ և ռուս թերթերը լի են նորա յիշատակին նաւիրուած համակրական յօդուածներով: Թաղումը կատարուել է սեպտ. 10-ին մեծ հանդիսաւորութեամբ և շքով:

ՃՈՒՋԵՊԷ ԳԱՐԻԲԱԼԴԻ

1807—1882

(Ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ)

Եւ զինուոր չեմ, ոչ էլ զինուորական արուեստը սիրում. այլ տեսայ իմ հայրենի տունը աւազակներով լի եւ զէնք տուայ նոցա զուրս անելու համար: Եւ մշակ եմ եւ մշակներից ծագած. որով եւ պարծենում եմ:

Գարիբալդի.

Վեննայի վեհաժողովից յետոյ Իտալիան ներկայացնում էր լուր մի աշխարհագրական անուն: Ձկար Իտալական պետութիւն կար, Սալզինիա, Տոսկանա, Պապի կաշուածք, երկու

Վեկիկիաների թագաւորութիւն և քաղմութիւ ուրիշ մանր տէրութիւններ, կար խմբարդա-վենետիկեան թագաւորութիւն, որ միւսնոյն ժամանակ կազմում էր Աւստրիական կայսերութեան նահանգներից մինը: Իտալիան կաշկանդուած էր մի կողմից Աւստրիայի յայտնի և ծածուկ ոստիկանութեան ձեռքին, որ տէր և տնօրէն էր թէ պաշտօնապէս Աւստրիային հպատակ Վենետիկում և թէ ազատ համարուած Նէապոլիտանական թագաւորութեան մէջ. իսկ միւս կողմից կաթոլիկ հոգևորականութեան՝ որ ձեռք ձեռքի տուած առաջինների հետ յօշոտում էին արիւնաքամ Իտալիան: Սոցա հետ միացել էին Բուլղարները և ուրիշ թագաւորական և իշխանական տներ, որոնք իրենց տիրապետութիւնը պահում էին շնորհիւ Աւստրիայի և պապի հետ սննեցած դաշնակցութեան: Եւ կարողացան այս բորենիները ժողովրդի մրուրից կազմակերպել երկու դաշնակցութիւն Վոմմորա և Մաֆֆիա, երկու առաջակային ընկերութիւններ, որոնք գաղանի սպանութեամբ և այլ ամէն տեսակ չարագործութեամբ կարողացան թէ երկիրը կողոպտել և թէ քաղաքական կռիւ մղել, Ապենինեան թերակղզում գոյութիւն ունեցող կարգը պահելու համար: Թէև Իտալիան չկար, բայց կար իտալական ժողովուրդը. որը ոչ միայն կար, այլ Նապոլիտանի պատերազմներից սթափուած, բարձրաձայն պահանջում էր իւր տեղը արեգակի տակ:

Յեղափոխական գաղափարը Իտալիայում ազգային բնաւորութիւն սաացաւ: Ամենածանր ճնշումը նրանց համար օտարի տիրապետութիւնն էր և Իտալիայի բաժան բաժան վիճակը. ուստի բնական էր որ ժողովրդի խորքից պիտի բարձրանար Իտալիայի միութեան գաղափարը, որի հետ սերտ հերպոլ պիտի կապուէր ազգային անկախութեան գաղափարը. և 1815-1870 թ. անընդհատ կռիւ է մղուում Իտալիայի ազատութեան համար և հերոսական սխրագործութիւններ են կատարուում Իտալիայի ժողովրդի ձեռքով. որոնց մէջ երկու անձինք պայծառ առաջի նման փայլում են այժմս էլ նոր դարի պատմութեան էջերում, — որանք են ձուլեպէ Մաժինի և ձուլեպէ Վալլեբալդի: Թողնենք առաջինին և դանք երկրորդին, որի ծննդեան հարիւրամեակը լրացաւ ներկայ թուականի յուլիսի 4-ին:

Աւելից հարեւր տարի սրանից առաջ Նիցա քաղաքում, որ այն ժամանակ պատկանում էր Իտալիային, ծնուեցաւ Իտալիայի մեծ հայրենասէրը՝ ձուլեպէ Վալլեբալդի: Նորա հայրը նաւորդ էր և պարագլոււմ էր առեւտրով: Սկզբում նորա ցանկութիւնն էր իւր սրբուն հոգևորական տեսնել. սակայն որդու

սէրը ղէպի ծովը և ճանապարհորդութիւնը՝ փոխել տուին նրա մտադրութիւնը: Ճուղեպէն փոքր հասակից ցոյց էր տալիս անսովոր արիւթիւն և խիղախ բնաւորութիւն. ութ տարեկան հասակում նետուեցաւ դեառ մի խեղդուող կին ազատելու համար. մի այլ անգամ նա հօրից ծածուկ նստաւ մի ձկնորսի նաւ և ուղեց ձենովա գնալ և հայրը հաղել բաց ծովում հառաւ եանկի և յետ դարձրեց: Յաճախ նրան վեր էր առնում իւր հետ հայրը երկար ու վտանգաւոր ծովային ճանապարհորդութեան ղէպի արեւելք:

Շատ անգամ մահն աչքով տեսել է կամ կատաղի փոթորիկի բռնուելով և կամ ծովահէններից շրջապատուած: Անգամ Ցագանքոգում (Ռուսաստան) հիւրանոցում ծանօթացաւ մի երիտառարդ Իտալացու հետ, որ «Մանուկ Իտալիայի» ընկերութեան անդամ էր: Սա իւր ճառերով այնպէս սղեւորեց Գարիբալդուն, որ վճռեց մանել յիշեալ ընկերութեան մէջ, որի նպատակն էր ազատել հայրենիքը օտարի լծից, և երգուեցաւ մեռնել հայրենիքի համար: Բայց դեռ երկար առաւանտում էր ճանապարհների ընտրութեան մէջ մինչև որ 1831-ին Մարտելում ծանօթացաւ ձ. Մաժինու հետ, որ ամբապնդեց Գարիբալդուն և դարձրեց նրան ազատութեան և անկախութեան զինուոր: Ահա ինչ է ասում այս առթիւ. Գարիբալդին. «Ես այսօր ցանկանում եմ կատարել մի պարտականութիւն, որ վաղուց պէտք է կատարած լինէի: Մեր մէջ կայ մի մարդ, որ ամենամեծ ծառայութիւն է արել թէ իմ հայրենի երկրին և թէ ընդհանրապէս ազատութեան: Երբ դեռ ես պատանի էի և անորոշ ձգտումներով լի փնտրում էի մի մարդ, որ կարողանար ինձ առաջնորդել, իմ պատանեկութեան խորհրդատուն լինէր, որոնում էի ինչպէս անապատում ծառաւին ջուր է որոնում...: Ես դառայ որոնածու: Նա մենակ արթուն հսկում էր, երբ ամէն կողմ անհուն էր քունը: Նա եղաւ իմ մտերիմը և շարունակ մնաց ընկեր. նորա մէջ երբեք չհանգաւ հայրենեաց սիրոյ սրբազան հուրը. Այդ անձը ճուղեպէ Մաժինին էր իմ բարեկամը և դաստիարակը»: Այսպէս Մաժինին վերջականապէս կապեց Գարիբալդուն «Մանուկ Իտալիա» ընկերութեան հետ, որ այդ ժամանակ կադմակերպում էր մի արշաւանք հիւս. Իտալիան ազատելու համար: Արշաւանքի պատրաստութիւնը տեսնում էին Ջորիցերիայում, որտեղից պիտի անցնէին Պիեմօնտ: Բայց Իտալիայում իմացան այդ և զգուշացրին զուիցերական կառավարութիւնը, որ և ցրեց հաւաքուած հայրենասէրներին: Գարիբալդի և Մաժինի փախան, որովհետեւ Իտալի-

այում բացակայ վճռով մահուան էին դատապարտուած: Գարիբալդին մի կերպ հասաւ Մարսէլ. դառնալ հայրենիք չէր կարող. սկզբում ծառայութեան մտաւ Տունխի Բէի մօտ, բայց շուտով վճռեց գնալ Ամերիկա, ուր գաղթում էին շատերը, որ չէին կարող Իտալիայում ապրել, տեսնելով նորա քայքայումը և անկումը:

Հասնելով Ռիո-ժայներո, Գարիբալդին սկզբում վաճառականութեամբ էր պարապում: Բայց հալաւային Ամերիկայի հասարակականութեանց մէջ տեղի ունեցող անլերջ պատերազմները նրան մղեցին մասնակցել այդ կռիւներին: Գարիբալդին իւր ծառայութիւնը առաջարկեց Ռիո-Գրանդի հասարակականութեան նախագահին, որ պատերազմ էր վարում Բրազիլիայի հետ: Այդ օրուանից սկսուեցաւ ձուգեպէի համար արկածախից և վտանգաւոր մի կեանք, ուր շատ անգամ մահ էր մնում որ կորչէր: Այս կռիւների մէջ էլ նա սերահարուեց և ամուսնացաւ մի Կրէոլիայի հետ—այս նորա առաջին կինն էր Անիտա անուամբ, որ յետոյ հետեւեց Գարիբալդուն Եւրոպա և անբաժան էր հերոսի արշաւանքների ժամանակ: 1848 թ. չնայած, որ դեռ մահուան պատիժը ծանրանում էր նորա վերայ սակայն վճռեց դառնալ Իտալիա: Երկար ծառայելով հար. Ամերիկայում, նա ձեռք էր բերել շատ հարուստ բարեկամներ, որոնք օգնեցին նորան գնել մի փոքրիկ նաւ, որով Գարիբալդին ճանապարհ ընկաւ հայրենիք: Նկցայում թողեց կնոջն ու երեխաներին, ինքը շտապեց Տուրին Կարլ Ալբրեհտ թագաւորի մօտ, որին առաջարկեց իւր սուրը դուրս տնելու առաքելացւոյ Լոմբարդիայից: Թագաւորը հրաժարուեցաւ Գարիբալդու օգնութիւնից՝ համարելով նրան արկածախնդիր մի մարդ: Նա մահն աչքն առած ուղևորուեցաւ Վիլան, ուր կազմուել էր ժամանակաւոր վարչութիւն: Այտեղ նորան առին գէներալի տիտղոս և յանձնարարեցին կազմակերպել կամաւորների մի վաշտ: Մածինին դառաւ վաշտի զբօշուկակիրը: Բայց առարկացիք Ռադեցկու առաջնորդութեամբ տիրեցին Վիլանին և Լոմբարդիան դարձեալ ընկաւ թշնամու իշխանութեան տակ: Գարիբալդին գնաց ձենովա և այլտեղ իմացաւ, որ Պիոս Թ. պապը Հռովմի ժողովրդի ապստամբութիւնից ուարժալիւ փախել է Գայէտա: Հռովմում կաղմուել է ժամանակաւոր վարչութիւն Մածինու նախագահութեամբ: Գարիբալդին շտապեց Հռովմ, ուր արգէն հասել էր նորա քաջագործութեանց համբաւը. սրտի մեծ փառքով ընդունեցին նրան: Բայց ահա իշխան Լուդովիկոս Նապոլէոն, Յիսուսեան

ների ազդեցութեամբ, որոնց ջանքով նա ընտրուել էր Ֆրանսիայի նախագահ, Հռոմի զօրք ուղարկեց պապի դահլ պաշտպանելու համար:

Գարիբալդին յանձնեցին յետ մղել Ֆրանսիացոց և յիւրաքանչէր հէնց առաջին պատերազմին Ուղինոն յետ քաշուեցաւ. բայց փոխանակ բողոքովին ջնջելու Ֆրանսիական բանակը, Մաժինին, որ փախում էր Ֆրանսիայի թշնամութիւնից, արգելեց հալածել թշնամուն: Ուղինոն՝ օգուտ քաղելով այս հանգամանքից՝ սպառեց օգնութեան և կրկին գնաց Հռոմի վերայ և տիրեց քաղաքին: Այն ժամանակ Գարիբալդին թողեց Հռոմը և իւր կնոջ՝ Անիտի ուղեկցութեամբ և մի փոքրիկ հետևակ խմբով ճանապարհ ընկաւ դէպի Վենետիկ: Նա հետևեալ խօսքերով դարձաւ դէպի ժողովուրդը. «Ձեզ սպասում է քաղց և ցուրտ. պապի կախաղանք և աւստրիական զենակը: Ո՛վ սիրում է իտալիան, թող ի՛նչ հետևի»: Այս փոքրիկ խումբը մեծամեծ զփռարութեանց յաղթելով իջաւ Ադրիական ծովի ափը. Գարիբալդին շտապեց 12 ձկնորսական նաւակներէ մէջ իւր հետևորդներին և լողացին դէպի Վենետիկ: Բայց դեռ նոր էին մօտեցել քաղաքին և ահա աւստրիական յաճանաւերը նկատեցին և բաց արին թնդանօթները: Գարիբալդին ափ գուրս եկաւ և ցրիւ ընկան անտառի մէջ: Իւր ձեռներէ վերայ կրելով իւր մահամբձ կնոջը Գարիբալդին, որի գլուխը գնահատուած էր աւստրիական կառավարութեան կողմից շատ թանկ, հազիւ պատասպարուեցաւ մի տան մէջ, ուր շուտով մեռաւ Անիտան: Գարիբալդին շտապով թաղեց նորան աւազի մէջ, իսկ ինքը յուսահատ և կրնկակոխ հալածուելով թշնամուց, փախաւ Պիեմոնտ, ուր նրան կալանաւորեցին, սակայն հառաքակաց կարծիքի առաջ տեղի տուեցին և շուտով արձակեցին: Տեսնելով որ իտալիայի ազատութեան գործը կորած է, հեռացաւ հիւսիսային Ամերիկա և բնակուեցաւ Նիւիորքում, և իւր գլուխը պահելու համար մտաւ մի մոմի գործարան ծառայութեան: Սակայն շուտով նրան առաջարկեցին մի վաճառակաւ նահան նաւի կառավարութիւնը, որ և յանձն առաւ իսկոյն: Մի քանի անգամ գնաց Ձինաոտան. մի փոքրիկ գումար յետ ձգեց, որով վերադարձաւ Եւրոպա և գնեց Սարդինիայի մօտ ժայռոտ Կապրարա կղզին, ուր և բնակութիւն հաստատեց, սպասելով յաջող պարագաների: Եւ պարագաները չուշացան. կար իտալիայում մի մարդ որ պատրաստում էր ազատութեան գործը. դա Կառուան էր: Նա կարողացել էր պատրաստել զօրք, նաւատորմիկ և մի հօյր դաշնակից պատերազմելու Աւստրիայի

հետ: Նապոլէոն Գ. յաղթանակներով Ֆրանսիացոց շլացնելու և նոցա ուշադրութիւնը ներքին գործերից հեռացնելու համար առիթ էր լինարում պատերազմի: Կաւուր օգտուեց այս հանգամանքից և ուղղեց աւտարիացոց դէմ, խոստանալով օգնութեան փոխարէն Նիցան ընծայել Ֆրանսիային: 1859 սկսուեցաւ պատերազմը, ուր Գարիբալ'դին իւր նուիրական գնդով սարսափ էր սփռում, ուր և յայտնուում էր: Սակայն որքան դառն էր Գարիբալ'դու համար յաղթանակը, երբ իւր հայրենի Նիցան յատուկ դաշնադրութեամբ անցաւ Նապոլէոնին: Դառն յանդիմանութիւն թափեց պարլամենտում Կաւուրի դէմին, սակայն ի գուր: Վիկտոր Էմմանուէլ Գարիբալ'դու սիրտը առնելու համար առաջարկեց Նրան դեներալ լէյտենանտի աստիճան: սակայն Գարիբալ'դին մերժեց այս պատիւը և դարձաւ իւր կալուածը: Այստեղ միայնութեան մէջ նա ծրագրեց իւր հերոսական և փառաւոր յաջողութիւն ունեցող արշաւանքը դէպի Սիկիլիա:

Երկու Սիկիլիաները թագաւորութիւնը Նէապոլ քաղաքով միասին Բուրբոն թագաւոր Ֆրանցիսկոսին էր պատկանում: Գարիբալ'դին մտածեց նուաճել Նէապոլիտանական թագաւորութիւնը: 1860-ին գնաց ձենսվա և կարճ ժամանակում կազմեց 1000 հոգուց կամաւորների մի զուեղ և դուրս եկաւ Սիկիլիա: Այստեղ մի կոչով դիմեց ժողովրդին միանալ Վիկտոր Էմմանուէլի դրօշակի տակ և իրեն յայտարարեց Սիկիլիայի կառավարիչ: Նորա շուրջը հաւաքուեցան ապստամբներ իմբեր և նա մասաւ կղզու խորքերը: Նորա արշաւանքը յաղթական գնացք էր, ամէն տեղ սարսափահար փախչում էին Ֆրանցիսկոսի զօրքերը: Վերջապէս թագաւորը գերի ընկաւ, նորա գանձը և պետութիւնը անցաւ Գարիբալ'դու ձեռքը և ամբողջ հարաւային Իտալիան միացաւ Պիեմոնտի թագաւորութեան: Վիկտոր Էմմանուէլ Նէապոլիտանական երկրների հետ ոտացաւ Գարիբալ'դուց և 84 միլիոն լիրա Ֆրանցիսկոսի գանձարանից հանած:

Այս օրերում նա ժողովրդական հերոսն էր ամբողջ Իտալիայի, ամբողջ Եւրոպայի և ամբողջ աշխարհի համար: Նէապոլում 3 օր ուրախութիւն էին անում և այս տօնի ուրախութեան միակ առարկան Գարիբալ'դին էր: «Մափաճարութիւն ու աղաղակ օղն էր թնդացնում, երբ երևում էր հերոսը. Una Italia, Viv Garibaldi, nostra liberatore». Լսուում էր ամէն կողմից... Տեղ տեղ լսուում էր ազգային հիմներ... շատերը նորա պատկերի մօտից անցնելիս համբուրում էին*: Բայց այսքան սի-

* А. Н. Афанасьевъ իւր նամակներում:

ըռւած հերոսը, իւր ցանկութեան հակառակ հեռացաւ կրկին
Կապրարա «ինչպէս կառապանը հեռանում է, երբ տեղ է
հասցնում ճանապարհորդին», որովհետեւ Վիկտոր Էմմանուէլ
վախեցաւ նորան կառավարիչ նշանակել հարաւային Իտալիա-
յում*։ Ընայելով որ այս ցանկանում էր Գարիբալդին, նոյնպէս
և ժողովուրդը։ Ադսր փոխարէն առաջարկեց նորան Ֆելդմար-
շալի տիտղոս, ապրել պալատում, պետական հողերից կալուած
ստանալ։ Բայց հերոսը ոչ մէկն էլ չընդունեց։

Երկու տարի Կապրարայում անգործ նստած որոճում էր
կիսատ թողած գործը։ Նորա կարծիքով իտալական կառարեալ
միութիւնը գլուխ բերելու համար անհրաժեշտ է չռովֆի նուա-
ճումը։ Եւ ահա 1862-ին կրկին ասպարէզ է գալիս, արագու-
թեամբ կամաւորներ է հաւաքում և գնում չռովֆի վերայ։
Այստեղ Վիկտոր Էմմանուէլ հապուէնի պահանջով զօրք է ու-
ղարկում չռովմը պաշտպանելու։ Առգրոմնստ լերան մօտ
կրար դէմ են կանգնում երկու բանակները. և մինչ Գարիբալ-
դին առաջին շարքում կանգնած հրամայում էր հրացան չար-
ձակել, Մարկիզ Պաւալիչինին հրամայեց համազարկ տալ և Գա-
րիբալդին ընկաւ ոտից երկու տեղ վէրք ստանալով. զօրքը
ցրուեցաւ և վերաւորին գերի վերցրած, բերդ նստեցրին իւր
կամաւորներից ոմանց հետ, ոչ իբրեւ զինուոր գերիներ, այլ իբր
քաղաքական յանցաւորներ. բայց շուտով ներումն շնորհեցին
հասարակաց կարծիքի առաջ տեղի տալով։ Իրաւ է, Գալիբալ-
դին յաղթուեցաւ, սակայն նորա փառքը աւելացաւ. հերոսի
փառքին աւելացաւ և մարտիրոսի պատկը. իսկ հարազատների
ձեռքով թափուած արիւնը աւելի սերտութեամբ միացրեց ժո-
ղովրդի հետ։ 1866 թուին սկսուեցաւ Իտալիայի և Աւստրիայի
մէջ պատերազմ, և Գարիբալդին դարձեալ իւր կամաւորներով
կռուում էր առաջին շարքում։ Պատերազմի հետեանքն էր
Վինետիկի միանալը Իտալիային. սակայն քանի չռովմը իտալա-
կան նոր կազմակերպուած պետութեան մասը չէր, Գարիբալ-
դին հանգիստ չէր կարող մնալ։ Ուստի 1867 թ. կրկին փոր-
ձում է տիրել չռովին. սակայն պապին պաշտպան է հասնում
Ֆրանսիական զօրքը։ Գարիբալդին քաշուում է Իտալական
սահմանը և կրկին ձերբակալուում և բերդ դրուում. բայց 3
շաբաթից յետոյ արձակեցին։ Գարիբալդին վերջնականապէս
հաստատուեցաւ Կապրարայում և միայն երկու անգամ հե-
ռացաւ կղզուց։ Մէկ երբ սկսուեցաւ Ֆրանկ-Պրուսական պա-
տերազմը, Գարիբալդին դնաց Ֆրանսիա իւր ծառայութիւնը

* Герценъ.

առաջարկելու Թրանսիական հասարակապետութեան. և երկրորդ՝ ճանապարհորդեց զէպի Լոնդոն, ուր Անգղիացիք ընդունեցին նորան արքայաւայել պատուով:

Գարեբալդին մեռաւ Կապրարա կղզում 1882-ին յունիսի 2-ին, ուր և թաղուեցաւ:

ԺԹ-ը գարու պատմութեան մէջ Գարեբալդին համարեա առաջադեմական անձն է, որ ամփոփում էր իւր մէջ խիզախ զօրականի, ազգերի եղբայրութեան մունետիկի և մեծ մարդասէրի գծերը: Իւր ազնիւ ընաւորութեամբ, անվեհերութեամբ, անշահասիրութեամբ նա յիշեցնում է Յունաց և Հռոմայեցւոց հերոսներին:

Համարեա ամէն Իտալացու խրճիթում մինչև այժմ կարելի է տեսնել Գարեբալդու պատկերը կարմիր բլուզով, փոքրիկ, կլոր գլխարկով, որի տակից դուրս թափուած են երկար ոսկեգոյն մաղերի հիւսեր: Ամենալաւ բնութագրութիւնը թողել է մեզ Վիկտոր Հիւգոն: «Ի՞նչ է Գարեբալդին: Մի մարդ, ոչ աւելի: Բայց մարդ այս բառի ամենից փոքր իմաստով: Ազատութեան, մարդկութեան համար մարդ: Արդ, այսպէս կանոնանէր Վերգիլիոս: Նա զօրք ունի՞. Ո՛չ: Միայն մի բուռն կամաւորներ: Պատերազմական պատրաստութիւն. ո՛չ: Վառօգ. մի քանի տակառ: Զէ՞նք: Թշնամուց խլած: Ո՞րն է նորա զօրութիւնը: Ինչո՞վ է յաղթում: Ո՞վ է նորան օգնում: Ազգերի հողի՞ն»: Ինքը Գարեբալդին ջերմ հասարակապետական էր. սակայն ամենից առաջ զործի մարդ. իւր համար գլխաւոր նպատակ դնելով Իտալիան ազատել Աւստրիացւոց լծից, նա զոհեց իւր մասնաւոր, առ այժմ անիրագործելի գաղափարը հնարաւորին և կարողացաւ ո՛չ միայն միանալ Կաւուրի հետ, այլ և շատ անձնական զրկանքներ և նայն իսկ վերքեր տանել առանց գլխաւոր նպատակը աչքից թողնելու: Բայց նորա ամենից աւելի աչքի ընկնող գծերից մէկը նորա սէրն էր զէպի հասարակ դասակարգը և նորան լաւ ճանաչելը, առանց նորա գործնէութիւնը ունենալու: Նորան հաւատարմ յիշելի էին թէ վայրենի Կալաբրիայի հովիւները, թէ նաւավարները, թէ բազմաթանկ մշակը. ի զուր խէր ասել մի անգամ. «Ես մշակ եմ, ծագում եմ մշակներից և պարծենում եմ զբանով»: Ահա այս գծերն են, այս ընաւորութիւնը, որ Գարեբալդուն դարձնում են համաշխարհային հերոս, որ դեռ երկար պիտի ոգևորէ գալիք սերունդներին իւր տիտանի հզօր հոգով, իւր իդեալական համեստութեամբ և գաղափարի անձնուրաց ծառայութեամբ:

Ս. Յարութիւնեան.

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«Սուփա եպիսկոպոս Պարգեանցի նամակը գրուած Ս. Էջմիածնի Սինոդի ասեմապետի տեղակալ Գեորգիան եպիսկոպոս Գալստեանի անուան», Երևան, տպարան Այվազեանց եւ Նազարեանց, 1907 թ., եր. 131, գինը՝ 60 կոպ.:

Հեղինակը այդ «Նամակը» գրել է 1892 թ. իր առաջին արտոնագրով՝ Արեւիկ քաղաքից Երեմիա եպիսկոպոսի «յանձնարարութեամբ եւ թոյլտուութեամբ» Արարատում հրատարակուած յօդուածի դէմ, որ, սակայն, ձեռքիս տակ չունեմ:

Թէպէտ հասցէտիրոջ վախճանուած լինելով՝ նրա դէմ արուած մերկացումներն պէտք է մտան անպատասխան — որով եւ քննադատութիւնը դատապարտում է միակողմանի լինելու, — այսու ամենայնիւ, վատ չէր լինի, եթէ գործին մօտիկից ծանօթ անձերի կարծիքներն էլ լսուէին հրապարակով, ինչպէս ինքը հեղինակն էլ է ցանկանում, ասելով «հարկաւոր ենք համարում տպագրութեամբ հրատարակել՝ բազմաթիւ տեղեակ անձնաւորութիւնների կենդանութեան ժամանակ եւ հրաւիրել նոցա արդարասիրութիւնն՝ վկայել ճշմարտութեան: Յամենայն դէպս, մեր եկեղեցու վարիչների ներքին գործունէութիւնը այն աստիճան ծածկուած է մնացել ժողովրդի աչքից, որ — եթէ նամակագիրը մինչ անգամ ազատութիւն լինի տուած իր գրչին եւ մեղանշած՝ արդարութեան դէմ (որ չեմ կարող ենթադրել), — շատ լաւ է արել, հասարակութեան սեփականութիւն դարձնելով այնպիսի արարքներ, որոնք, որոշ չափով, լոյս են սփռում Մայր — Աթոռի պատմութեան վրայ:

Այն բոլորը, ինչ որ գրել է Սուքիաս եպիսկոպոսը, ընդունելով իբրև ճշմարտութիւն—քանի դեռ չէ ապացուցուել հակառակը—կարդացողը գալիս է այն եզրակացութեան, որ վարչութեան ղեկն իր ձեռքն առած եպիսկոպոսի քմահաճոյքին շատ բան է զոհ գնացած, վտանգի ենթարկելով նոյն իսկ ողջ հիմնարկութեան պրեստիժը:

Կարդալով 127 տպագրական երեսից բաղկացած պատասխան—նամակը, չէք կարող հաճութեամբ չնկատել, որ Մակարի կաթողիկոսութեան շրջանում, հայ եկեղեցականութիւնը, ի գէժա Սուքիաս եպիսկոպոսի, ունեցել է մի անդամ, որ ջերմ կերպով նախանձախնդիր է եղել տիրող կարգերի բարեփոխման, արթուն պահապան՝ նախնիներից մեր ձեռքը հասած թանգազին տառնդների ու տառնդութիւնների և սուր խթան՝ ամենատեսակ ոտնձգութիւնների դէմ:

Մի առ մի առաջ բերել այստեղ այն բոլոր կէտերը, որոնցով, ըստ ինքեան, բնորոշոււմ են՝ եկեղեցու վարչութեան ղեկը միմեանց հակառակ ուղղութեամբ տանող այդ երկու եպիսկոպոսները, աւելորդ է, ի հարկէ, քանի որ նրանք երկրորդական, երբեմն էլ չնչին նշանակութիւն ունեցող մանրամասներ էլ շատ են շօշափոււմ: Այդ պատճառով ես բաւականանում եմ, միայն գլխաւորները յիշելով:

Նամակագրութիւնն առաջ է եկել նրանից, որ Մակար կաթողիկոսի մահից յետոյ, 1891 թ. «Արարատը», գեկտեմբերից սկսած, նկարագրել է «այն ամէն անախորժ հանգամանքներն՝ որոնք իբրև թէ առիթ են եղած իմ և Ներսէս սրբազան եպիսկոպոսի աքսորման»:

Անցքերի պատկերը լաւ ըմբռնելու համար՝ պէտք է գիտենալ, որ Երեմիան վառասէր, մանաւանդ թէ իշխանութիւն սիրող ու «ջրատար»*) մարդ էր, ուժաւորուած՝

*) Հեղինակի ասելով՝ նա «գրքակալից վախեցող է եղել. առանց անհետեթ սխալների՝ չէ՛ եղել կարդալիս իր տիտղոսի պատշաճ գրքերն ու աղօթքները»:

Սեդրակեան եպիսկոպոսի մենտորութեամբ:

Միմեանց տրամագծօրէն հակառակ վարիչների միջև ընդհարումը, բնականաբար, անխուսափելի պէտք է լինէր: Ու մենք տեսնում ենք նրանց՝ իրար դէմ դուրս եկած: Երեմիա ու Արիստակէս եպիսկոպոսները—ինչպէս հաւատացնում է հեղինակը—իրանց ապագայ դիրքն ապահովելու մտքով, ձեռքներն առնելով Էջմիածնի պաշտօնական թերթը, մեղադրանքներ է, որ անխնայօրէն բարդել են կաթողիկոսի վրայ: Ու, որպէս զի առաջինը կարողանայ աջողեցնել կաթողիկոսական իր թեկնածու թիւնը, մաքրում է Մայր—Աթոռի մթնոլորտը, հալածելով ոչ ձեռնառու միաբաններին և նրանց տեղը հաւաքելով իր կողմնակիցներին: Հալածանքների ամենադառը բաժինն ընկնում է Սուբիաս ու Ներսէս եպիսկոպոսներին, որոնք աքսորւում են Ռուսաստանի հեռաւոր նահանգները:

Առաջին ընդհարումը տեղի է ունեցել կաթողիկոսարանի կայքերն արձանագրելիս: Մինչդեռ իրաւատէր Երեմիայի թոյլտուութեամբ, Կովկասի նախկին կառավարչապետի պատգամաւոր Ամբարդանեանն ու Սինդի դատախազն էլ են արտօնում ներկայ լինելու իրերի ցուցակագրութեանը, կաթողիկոսի հոգեզաւակ Սուբիասը «օրէնքը» մատնանշելով, աւելորդ է համարում նրանց ներկայութիւնը. սակայն, յաղթութիւնը մնում է ուժի կողմը,—և օտար տարրը մուտք է գործում հայ վեհաւորանը: Ներկայ է և Վաղարշապատի քննիչը: Գաղափար տալու համար, բերում եմ խօսակցութիւններից մի—երկուսի նմուշները:

1. ՔՆՆԻՅ. Ամբարդանեանն կառավարչապետի անձն ներկայացնող էր. եթէ նոյն իսկ փոխարքայն կամենար ներկայ լինել այն գործողութեան՝ ինչ պէտք է անէիք:

Սուբիաս եպ. նոյնն, ինչ որ արուեցաւ պ. Ամբարդանեանին, ըստ որում Ռուսաստանում օրէնքից բարձր միայն և եթ կայսեր անձնաւորութիւնն է ճանաչուած:

ՔՆՆԻՅ. Դուք ինչ փնտրէք տեսնում կողմնակի մարդկանց ներկայութեան մէջ:

Սուփիաս Եպ. Ես իմ անձիս—իբր Սինոդի անդամի արհամարհանքն և անպատուութիւնն եմ տեսնում այլոց ներկայութեամբ:

2. Ամբարդանեան. Ապագայ թեկնածուի համար բացարձակ աշխատութիւններ չլինին Ձեր և անդամների կողմանէ՝ այս և այն անձնաւորութեան ընտրութիւնն յաջողցնելու, ըստ որում տէրութիւնն ունի արդէն ի նկատի իւր ընտրելին:

Սուփիաս Եպ. Անհնարին է՝ որ ես և միւս անդամք, իբրև ձայնաւոր ընտրողներ, չաշխատենք մեր ընտրելի հովուապետն ունենալ... մեր բաղձանքն պէտք է լինի՝ որ ընտրելին ունենայ գերազանց չափով հայաստանեայց եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութեան նախանձախնդրութիւն... բանիմաց հայ հոգևորականի գլխաւոր առաքինութիւնն է՝ հաւատարիմ հպատակութիւն օրինաւոր իշխանութեան և կենդանի մարտիրոս եկեղեցւոյ հաստատութեան:

Բերբ Տէր—Պետրոսեանց անունով՝ Սինոդի պաշտօնեայի բանտարկուելովը օրագիր է կայանում նրան արձակելու և Բենիամին Տէր—Գրիգորեանցին նրա տեղը կարգելու մասին: Իսկ Երեմիան պահանջում է, որ Միշառ Պանծուլագեանցը նշանակուի:

3. Երեմիա. Ես՝ իբրև կաթողիկոսական տեղապահ, իմ արտօնութիւնները պէտք է գործադրեմ և, ճանաչելով Բենիամինին անընդունակ, կարգում եմ Մինասին, ուստի այդ օրագիրը կմնայ անփոփոխ:

Սուփիաս. Մենք շատ ընդունակ ենք մեր գրաւած դատողական աթոռին,—այն ինչ անուններս ստորագրել չենք իմանում,—որ պահանջում ենք և խօսք մէջ բերում այլոց ընդունակութեան մասին:

Երեմիա. Ես այն զերծալին և թագաւորի պատկերին եմ խնայում, ապա թէ ոչ՝ ես գիտեմ, թէ Ձեզ հետ ինչպէս կվարուեմ, եթէ այդ խօսքերը դուրսն ասած լինէիք:

Աւելորդ չեմ համարում նոյնպէս ցոյց տալ, թէ տեղապահ Երեմիան ինչպէս է եղել վերաբերուելիս տիրաւ

ցունների ձեռնադրութեան փափուկ հարցին, նա շարունակ թղթակցութեան մէջ է եղել Խորէն և Աղաջանեանց քահանաների ու Գրիգոր եպիսկոպոսի հետ: Հեղինակը բերում է դրանց ուղղած տասը նամակ, որոնց մէջ տեղապահը վերջիններին աւետում էր «յիշած տիրացուների ձեռնադրութեան հրամանը հանելով, ուղարկեցի ձեզ»։ «Լինդրեմ, որ նորա որդու գործերը, որքան կարելի է, շուտով ուղարկէք Սինոդին»։ «տիրացու Յարութիւնի ձեռնադրութեան մասին ոչինչ չստացայ, որի հայրը մեծ խոստումներ էր անում Ձեր սրբազնութեան միջնորդութեամբ, ոչ ապաքէն ես էլ ուրիշներին եմ խոստացել... թող իրանց խոստմունք կատարեն լիովին»։ «Լինդրեմ, յայտնել ինձ, թէ՛ եթէ ես աշխատեմ, ... արդեօք մի նիւթ կլինի՞ մէջտեղ»։ «Ճոճկան գիւղացի տիրացու Աւետիք Վարդումեանցը իւր գործի համար խոստացել է երկու հարիւր ռուբլի, և գործը իմ աշխատութեամբ վերջացաւ և շուտով հրամանը կստանանք»։ «Նիկողայոս Խեչանեանցի պսակի գործի համար, որ գլուխ եկաւ... իմ աշխատութեամբ, կցանկայի ինձ յայտնի բաւական ստացած գումարիցդ անմասն չթողնէիք ինձ»։

Երկու նկատում էլ՝ հեղինակի այլ և այլ պատճառաբանութիւնների առիթով։

Ա) Խօսելով քահանայացուների մասին, նա ասում է Երեմիային. «Իսկ ինքներդ ասացէք, վիճակային ատեանն՝ որոյ նախագահն էի համարում, կարճ էր խնդրատու ժողովրդի աղերսագրերին ընթացք չտալ... ուրեմն, Դաւալու գիւղի Արսէն Տէր-Խահակեանցի... վկայականի գնահատութիւնն և նորա ձեռնադրութեան կոչուին ինձ կկարմրացնեն հասարակաց դատաստանի ոռաջ, թէ Սինոդին՝ որոյ նախանգամ լինելու պատիւն ունէիք»։

Ինձ թւում է, թէ ձեռնադրութեան վսեմ գործը այսպիսի չնչին պատճառաբանութիւնով չի կարող արդարանալ։ Վիճակային ատեանը շատ լաւ կարող էր ժողովրդի խնդիրներին ընթացք չտալ ու «անուանելին» չձեռնադրել։ Ժողովուրդը, ամբողջ յաճախ ոչ յարգելի

շատ առաջարկներ, անտեղի պահանջներ և անյարմար ընտրութիւններ է անում, կոնսիստորիան միթէ պարտաճոր է առանց բաղմակողմանի կշռադատութեան և ամենալուրջ վերաբերմունքի, անպայման ձեռնադրութեան առաջարկ անել Սինոդին՝ միմիայն այն պատճառով, որ ժողովուրդն է ընտրել ու առաջարկել, էլ ուր մնայ առաջնորդի նշանակութիւնը, եթէ նա չպէտք է առաջնորդի ժողովուրդին. ուր մնայ առաքեալի պատուէրը. «Ձեռք վաղվաղակի յուրօք վերայ մի դնիցես» ու սրանց նմանները. Տէր Խաչակեանցների ձեռնադրութիւնը՝ առաջ նրանց մասին առաջարկ անողի երեսն է կարմրեցնում, յետոյ՝ հրաման տուողի. նրանց ձեռնադրութեան գործում ողջ եկեղեցական իշխանութիւնն է պատասխանատու հասարակական դատաստանի առջև, այն էլ կրկնում եմ, նախ՝ կոնսիստորիան, յետոյ՝ Սինոդը, մանաւանդ՝ առաջնորդը, յետոյ՝ տեղապահը:

Բ) Հեղինակը շարունակում է. «Եթէ Բէկլըզազլու գիւղի համար՝ որ 150 տուն է, երեք քահանայ ունենալէն յետոյ, կոնսիստորիայն ինձնով հանդերձ յանցաւոր է համարուում չորրորդի համար առաջարկութիւն անելովն, հապա ինչպէս Բճնի գիւղն, 50 տուն լինելով՝ մի նորընծայ քահանայ ունենալով, երկրորդն ևս ձեռնադրուեց, իբրև իւր զառամեալ հօրն օգնական, և այսպիսով միաժամանակ այնտեղ գտնուեցին երեք քահանայք...»:

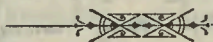
Մի և նոյն է թէ մէկը ամէն յանցանք գործի, բայց արդարանայ միայն նրանով, որ ուրիշներն աւելի մեծ չափով են գործում: Ո՛ւմ և է արած սխալը միթէ մեզ իրաւունք է տալիս, որ մենք էլ անենք նոյն սխալը, թէկուզ ամենափոքր չափով:

Ի՞նչ էլ լինի. քանի որ հայութեան մարմնի հիւանդոտ մի մասն էլ մեր եկեղեցականութիւնն է, պէտք է միշտ ցոյց տալ նրա վէրքերը, որպէս զի յամբողջ կազմուածքը չտուժի. Այսպիսի գրուածքները, — եթէ մինչ անգամ չկարողանան մեր եկեղեցու ղեկավարների դէմքերն իսկութեամբ վերականգնել, — արած կլինեն գոնէ այն ծա-

ապրիլին, որ նախն գլուխ կանգնողները նկատի կունենան ապագայի դատաստանը:

Այս կողմից՝ Սուքիաս եպիսկոպոսի «Նամակը» անարժէք գրուածք չէ:

Էմմ. Բահ. Նազարեանց.

Ազգային եկեղեցի. Կ. Վ. Բագու, 1907 թ. 48 եր.

գինն է 20 կ.

Այս տետրակի ծագումը կապուած է մի քարոզի հետ, որ հեղինակը խօսել է մարտի 27-ին Բագուում՝ Լուսաւորչի տօնի առթիւ: Մի քանի բարեկամներ ցանկութիւն են յայտնել տպագրուած տեսնել այդ քարոզը, իսկ սուցանից մէկը՝ Արժ. Ղևոնդ ա. քահանայ Տէր Աստուածատրեանցը՝ իւր վրայ է առել տպագրութեան ծախքը: Եւ ահա հեղինակը ի կատարումն այդ ցանկութեան, գրի է առել և տպագրութեան յանձնել այն:

Կ. Վ. այս տետրակում մաքառում է Հայոց եկեղեցու և հոգեւորականութեան մէջ կղերական ոգի որոնողների դէմ, մի թիւր և մտաշածին գաղափար, որ վերջին տարիներս արհեստական կերպով դրուած է հրապարակի վերայ և հետզհետէ նստել է մի կարգի գործիչների գլուխում: Նա մի համառօտ տեսութեամբ պարզում է արեւելեան և արեւմտեան եկեղեցիների ծագումն ու բնորոշ յատկութիւնները և ապա համեմատելով Հ. եկեղեցու հետ, ցոյց է տալիս, որ այստեղ կղերականութեան գաղափարը ծագել և զարգանալ չէր կարող՝ ազգային բնաւորութեան, կրթական ոգու և հալածական վիճակի պատճառով: Հ. եկեղեցին ազգային է, որովհետեւ նրա ծագման և զարգացման մէջ պետական-քաղաքական գաղափարները դեր

չեն կատարել, ինչպէս օրթոդոքս եկեղեցու մէջ և ոչ նա ձգտել է իւրացնել քաղաքական իշխանութեան ղեկավարութիւնը ազգերի վերայ, ինչպէս կաթոլիկ եկեղեցին։ Ընդհակառակ է, եկեղեցին զուտ ազգային բնաւորութիւն է ստացել, իւրացնելով հայ լեզուն և քրիստոնէութիւնը կապելով ազգային սովորութիւնների և կեանքի հետ։ Հ. եկեղեցու նուիրապետութիւնը կազմուել է հայ նախարարական տոհմերի և թագաւորի յարաբերութեան նմանութեամբ, սկզբում նոյն իսկ ժառանգական։ Հ. եկեղեցին իւր հաստատութեան օրերից լուսաւորութեան և կրթութեան աղբիւր է հանդիսացել, նա գիր ու դպրութիւն է ստեղծել, օտար գիտութիւնները պատուաստել մեր մէջ և ախոյեաններ պատրաստել իւր անկախութիւնն ու ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանելու օտարների դէմ։ Հիմնել է վարդապետարաններ, ուր սերունդներ են կրթութուել, ձեռագիրներ արտագրուել, մատենադարաններ կազմուել, իսկ վերջին ժամանակներս աշխատել է ամէն տեղ դպրոցներ բանալ, զոհելով նոյն իսկ իւր բարեգարութիւնը։ Հայ վարդապետներն աշխատել են իրենց գիտութիւնն ու հմտութիւնն աւանդել ոչ միայն եկեղեցու պաշտօնեաներին, այլ և աշխարհիկ անձանց։ Կաթոլիկ եկեղեցու մէջ հոգեւորականութիւնն է միայն Ս. Գրքի հասկացողութեան և վարդապետութեան աղբիւրը, իսկ օրթոդոքս եկեղեցու մէջ՝ որպէս խորհուրդների սրբադնագործ պաշտօնեայ, աւելի ծածկուած է խորհրդաւորութեան վերարկուով։ Հ. եկեղեցու մէջ այս գաղափարները իշխող չեն հանդիսացել, «հոգեւորականը իւր ժողովրդի զաւակն է եղել» ուստի և կղերականութեան մասին խօսք լինել չի կարող։ Վերջապէս այս հոգու զարգացման միանգամայն խոչնդոտ էր Հ. եկեղեցու հալածական վիճակը, որին ամենից առաջ նորա պաշտօնեաներն են ենթարկուել։ Հայոց հայրապետները մի կողմից հայ իշխանների հաշտութեան միջնորդ են եղել, միւս կողմից արտաքին բռնութիւններն են աշխատել մեղմել, որով լի է մեր պատմութիւնը։

Հեղինակը իւր գրութիւնը վերջացնում է շեշտելով այն մուշտ գաղափարներն ու յարձակումները, որ վերջերս սովորական է դարձել մեր եկեղեցու և նորա պաշտօնէութեան դէմ. ազգային եկեղեցին մեր հայութեան միութեան հիմքն է դարձել պատմութեան ընթացքում ամեն տեղ ցրուած ազգութեան համար. կործանելով այդ գաղափարն ու հաստատութիւնը ինչ ենք դնում նորա տեղ: Նա կարօտ է միայն բարեկարգութեան, որից յետոյ դարձեալ մի կենդանի և փրկարար հաստատութիւն կդառնայ, ինչպէս մինչև այժմ: Յանկանք, որ այս գրքով ծառայէ իւր նպատակին՝ պարզելու մտքերի շփոթութիւնը և ջրելու մեր ազգային եկեղեցու մասին տարածուող թիւր գաղափարները:

Գ. Վ.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՀԵՏԳՈՎ

Բ. Մաս

ԱՐԳԻՒՆԱԻՏ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Գլ. Գ.

Միլտոնն Ռայտը, որի վաճառականական յայտնի տունը տարին մի քանի միլիոնի շրջանառութիւն էր կատարում, վերջին ժամանակները շատ տխուր էր ու մռայլ։ Նա, որ միշտ հանգարտ էր, իւր գործին հետևող, այժմ իւր գրասենեակում շատ անգամ անուշադիր էր մնում կառավարիչների կարևոր զեկուցումներին, երբեմն էլ կոպտութեամբ ընդհատում էր զեկուցողին և ապա ուշքի գալով՝ ներսզուլիւն խնդրում։ Բոլորն էլ նկատում էին, որ նրա մէջ մի ինչ որ փոփոխութիւն է կատարւում։ Անշուշտ մի անակոթ ընկեր էր պատահել, բայց ինչ էր այդ, ոչ ոք չէր համարձակւում հարցնել։ Միլտոն Ռայտը, որ ինքն իւր սեփական ուժերով էր ճանապարհ հարթել իւր համար և ոչինչ բանից մի այդպիսի մեծ վաճառականական ձեռնարկութիւն ստեղծել, չէր սիրում, որ Վիլ գործերի մէջ խառնուեն։ այդ խօսքերով պատասխանեց նա նոյն իսկ իւր կնոջը, երբ նա հարցրեց.

— Ասա, Միլտոն, ինչ է պատահել քեզ։ Դու շատ ես փոխուել։

Ռայտը պատասխանեց.

— Ոչինչ, անհանգիստ մի լինիր։ Այդ վաճառականական գործ է, քեզ չի վերաբերում։

— Այս անգամ ներքիւր, որ քեզ հետ չեմ կարող համաձայնել, առարկեց կինը։ Դու լաւ գիտես, որ ես երբեք չեմ խառնուել քո առևտրական գործերի մէջ, սակայն

այստեղ գործը քեզ է վերաբերում և ոչ թէ առևտուրին։ Վերջին երեք-չորս օրուայ ընթացքում դու բոլորովին հալումաջ ես եղել։ Ձեռ ուտում, չես խմում, մարդու հետ չես խօսում։ Ես առաջին անգամն եմ քեզ այդպէս տեսնում։ անշուշտ մի վիշտ կրծում է քո սիրտը։ Այդ ամենը ինչ է վերաբերում շատ մեծ չափով։ Թող քո առևտրական գործերը վճռուին քո գրասենեակներում, սակայն քո հոգու հանգստութիւնը, քո սրտի անդորրութիւնը ընտանիքի խնամքի ներքոյ պիտի լինի։ Ընտանիքը մի խաղաղ նաւահանգիստ է, որ հանգստանալու պիտի գնան նրա բոլոր անդամները կեանքի ամեն տեսակ փոթորիկներից յետոյ։

Կնոջ հոգատար խօսքերն արդեօք ազդեցին Ռայտի վրայ, թէ հէնց իւր համար անտանելի էր դարձել լռելը, նա անսպասելի կերպով ասաց.

— Ես մեծ վնաս եմ կրել։ Բրուկսի առևտրական տունը, որի հետ երկար տարիներէ ի վեր մեծ գործեր եմ ունեցել, սնանկացել է։ Ես ստոյգ տեղեկութիւն աւնիմ, որ այս օրերս «Բրուկս և որդի» տունը սնանկ կը հրատարակուի և ես դրանով կը կորցնեմ երեք հարիւր հազար ուսլուց աւելի։ Այդ բանը շատ վատ կազդի իմ առևտրական գործերի վրայ։ Ներիր, որ քեզ ասացի։ Ես չէի կամենում քեզ անհանգստացնել, ուզում էի ինքս մեռնակ կրել այդ վիշտը։

— Բոլորովին ի դուր, հանդարտութեամբ ասաց կինը։ Իմ կարծիքով այստեղ շատ էլ ցաւելու բան չկայ։ Իսկապէս դու դրանով լինչ մի կարեւոր բան ես կորցնում։ Եթէ դու, երեք հարիւր հազար կորցնելու փոխարէն աշխատած լինէիր, միթէ աւելի երջանիկ կըլդայիր քեզեւ, ընդհակառակն, երբ այժմ այդքան կորցրել ես, միթէ զրկուել ես երջանիկ լինելու հնարաւորութիւնից։ Միթէ ես և երեխաներդ առաջուանից աւելի պակաս պէտք է սիրենք քեզ։ Միթէ պէտք է զրկուես այն յարգանքից, որ քո ծանօթները տածում են դէպի քեզ։ Ո՛չ և ո՛չ։ Միթէ, վերջապէս, դու պէտք է աղքատանան դրանով։

վատ կերակրուես, նեղութեամբ ապրես, կեղտոտ հագնուես: Կրկին ոչ և ոչ: Առաջ էլ հօգու օրը երկու նախաճաշ կամ երկու ճաշ չէիր անում: Միաժամանակ հօգու տան մէջ չէիր բնակուում, երկու ձեռք չոր միանգամից հօ չէիր հագնում, իսկ մնացած բաներում ինչ մնաս ունիս: Նոյն ճաշը, նոյն տունը, նոյն ընտանիքը, ինչ որ առաջ ունէիր, այժմ էլ դարձեալ քոնն են: Հետեւապէս այս տեսակէտից ցաւելու ոչինչ չկայ: Մնում է երեխաների ապահովութիւնը ու գործիք յաջողութիւնը, ընդարձակումը: Այդ մասին էլ հէնց ես ինքս ուզում էի քեզ հետ խօսել, անկախ այդ տհաճ դէպքից:

— Դու գիտես, որ ես գործում եմ Վերստուսի հետքով: Կոչուած խմբի մէջ: Մեր այդ խումբը սաստիկ զրաւել է ինձ: Դեռ աւելին կասեմ՝ սթափեցրել է ինձ, ստիպել է յետ նայելու դէպի անցեալը և տեսնելու թէ որքան աւելորդ ու անպէտք բաներ ենք հաւաքել տարիների ընթացքում, որոնց անպէտքութեան մասին երբէք չենք մտածել: Այժմ այլ ևս ոչ մի ցանկութիւն չունիմ հաւաքելու ու շատացնելու այդ աւելորդ ու անպէտք բաները: Վերցնենք թէկուզ երեխաներին. նրանց համար միթէ անպէտք և նոյն իսկ մնաստակար բան չէ մեծ ժառանգութիւն թողնելը: Բժիշկները մնաստակար են համարում երեխաներին չափից աւելի տաքացրած սենեակում, բմբուլէ տեղաշորում քնացնելը: Սովորեցնելով երեխաներին կատարեալ անհոգութեան, աւելորդ փարթամութեան, դրանով մենք նրանց մնաստակար փափկասիրութեան ենք ընտելացնում: Իսկ այդ նրանց թուլացնում է միանգամայն: Նայիր մեր բոլոր միլիոնատէրերի երեխաներին, ինչպիսի դժբախտ արարածներ են նրանք, ողորմելի, կամազուրկ մարդիկ: Հայրերը արտասովոր եռանդ են ցոյց տուել, միլիոններ են աշխատել, իսկ որդիքը ոչ միայն աշխատել չեն կարողանում, այլ և ալարում են ապրել ու պատրաստի հարստութիւնից օգտուել: Պէտք է երեխաներին պահպանել աւելորդ փարթամութիւններից ու մնաստակար փափկասիրութիւնից, երեխաների համար

ամենալաւ ժառանգութիւնը իրանց ներսը պէտք է գտնուած լինի և ոչ թէ նրանց շուրջը դիզուած: Երեխաների մէջ պէտք է ինքնագործունէութիւն զարգացնել, աշխատանքի սէր զարթեցնել: Պէտք է նրանց այնպէս դաստիարակել, որ ինչքան էլ նեղ դրութեան մէջ ձգելու լինի նրանց բախտը, դարձեալ կարողանան ոտքի կանգնել: Յիշիր քո անցեալը: Դու սիրում ես ասել, որ շատ լաւ միտք է այն ժամանակը, երբ դրպանումը երեք ուրբի ունենալով՝ քեզ արդէն հարուստ էիր համարում: Տարիների աշխատանքով մի քանի ուրբիներից դու միլիոնների գործ ստեղծեցիր: Երեք հարիւր հազարի կորուստը այդ գործը չի ոչնչացնիր: Երեխաները չեն մնալ աղքատ, և եթէ նոյն իսկ մեր ամբողջ կարողութիւնն էլ ոչնչանար, մեր երեխաները, փառք Աստուծոյ այնպէս են դաստիարակուած և աշխատանքի վարժուած, որ նոքա իրենք հէնց մի մեծ դրամագլուխ են կաղմում և կարող են իրենց համար նոր գործ սկսել:

— Խղճով խօսելով, երեք հարիւր հազարի կորուստը երեխաների նկատմամբ չէ ինձ անհանգիստ անում, ասաց Միլտոն Ռայտը, կնոջ խօսքերից բաւական հանդարտուած: — Ինձ աւելի մտահոգութիւն է պատճառում մեր առևտրական տան յաջողութեան խնդիրը: Երեք հարիւր հազարը փոքր գումար չէ նոյն իսկ միլիոնների գործի համար, այն ինչ հէնց այս տարի ես մտադիր էի ընդարձակելու մեր գործը:

Կինը ժպտաց.

— Ես այդպէս էլ հաւատացած էի: Հէնց այդ խօսքերին էին սպասում: Մի միայն ուզում էի, որ դու ինքդ առանց իմ հարցնելու, ասէիր:

— Ինչի համար:

— Նրա համար, որ ամբողջովին իրենց գործի մէջ խրուած մարդիկ ամենքն էլ այդպէս են վարւում, ինչքան էլ որ դատարկ ու անմիտ լինէր այդ գործը: Կարծեմ ես քեզ չեմ պատմել, թէ ինչպէս ամուսնանալուց առաջ դաստիարակչուհու պաշտօն ունէի մի իշխանուհու:

ընտանիքում: Իշխանուհին մեծ կարողութիւն ունէր և ապրում էր Փարիզում: Նա ունէր մի տղայ, արդէն տասն և եօթ տարեկան պատանի, սակայն ոչինչ չէր անում, չէր սովորում, չէր կարգում և բոլոր ժամանակն անց էր կացնում խաղատեղում, որտեղ առաջին գնդակ խաղացողն էր համարուում: Երբ ուսուցիչները գանգատուում էին մօրը, նա յուզուած պատասխանում էր. «Ի՞նչ արած, տղաս ամբողջովին գնդակախաղի է նուիրուել: Կապահարութեամբ փայլող աչքերով նա աւելացնում էր. «Բայց դրա փոխարէն էլ չէ՞ որ նա առաջին գնդակ խաղացողն է Փարիզում»:

— Ես, վրդովուելով, ասում էի նրան. «ասացէք խընդրեմ, իշխանուհի, ի՞նչ միտք ունի նրա առաջին խաղացող լինելը, Միթէ դրա մէջ է կեանքի ամբողջ խորհուրդը. միթէ կարելի է դրանով բաւականանալ»:

Իմ կարծիքով, սիրելի Միլտոն, բանը գործի մեծութիւնն ու ընդարձակութիւնը չէ, այլ նրա մէջ եղած խորհուրդը, միտքը: Ես շատ անգամ եմ հարց տուել լեռներ բարձրանալ սիրողներին, թէ ի՞նչն է գրաւում նրանց դէպի լեռների բարձունքները և ստիպում ամեն տեսակ դժուարութիւններ յանձն առնելու, նոյն իսկ վտանգի ենթարկուելու: Նրանցից շատերը անկեղծօրէն խոստովանել են.

— Այն հպարտ գիտակցութիւնը, ինքնաբաւականութեան զգացումը, որ ամեն տեսակ խոչընդոտների յաղթելով՝ հասել ես մի այնպիսի բարձրութեան, ուր քչերն են կարողանում ելնել:

Դուրս է գալիս իւր տեսակի մի լեռնային մրցութիւն. այսօր բարձրացել ես հինգ հազար ոտնաչափ, վաղը կբարձրանաս վեց հազար, ապա եօթ, ութ և աւելի:

Համաձայնի՛ր, թանկագին Միլտոն, որ քո գործն էլ իւր տեսակի առևտրական մի մրցումն է: Անցեալ տարի եղել է երկու միլիոնի շրջանաւութիւն, այս տարի երկուսու կէս, եկող տարի պէտք է լինի երեք միլիոնի և այլն: Բայց ինչո՞ւ. ո՞ւմ համար: Այս մասին հաշիւ չի տրուում:

Այն ինչ, ինձ թուում է, թէ ինչպէս ամեն մի լուրջ գործի, նոյնպէս և վաճառականութեան մէջ կարող է լինել ոչ թէ միայն գործնական, այլ և գաղափարական մի խորհուրդ:

Լեռներ բարձրանալ սիրողներից մէկը ինձ ասում էր, թէ ինքը այն պատճառով է սիրում լեռների բարձունքների վրայ գտնուել, որովհետեւ այնտեղ օդը կուսական մաքրութիւն ունի, այնտեղ մարդ իրեն էլ աւելի մաքուր է զգում, այնտեղ չկան «մարդուկներ» իրենց չնչին կոպէկանոց հաշիւներով, այնտեղ մարդ ինքն էլ գէթ մի վայրկեան գաղարում է «մարդուկ» լինելուց և իրեն աւելի մօտ զգում Աստուծուն:

— Ահա ես սորա մէջ եմ գտնում, — ասում էր նա, լեռներ բարձրանալու խորհուրդը, որի հետ կապուած բոլոր նեղութիւնները սիրով եմ տանում:

Այդպիսի մի բարձր խորհուրդ կարելի է գտնել նաև առևտրական ձեռնարկութեան մէջ և մենք պէտքէ աշխատենք գտնել մեր արած խոստումից ու խմբին միանալուց յետոյ: Այժմ ես քանի աւելի եմ մտածում, այնքան աւելի ու աւելի եմ ամաչում մեր անցեալ կեանքի համար: Դու ունիս հազարի չափ ծառայողներ, Ի՞նչ են անում նրանք, Ի՞նչ բանի է ծառայում քո ամբողջ գործը: Ոմանք ամբողջ տարիներ համրիչի հատիկներն են չխկչխկացնում, ոմանք թուեր են համրում, ոմանք էլ արշին են չափում: Շարունակ նոյն համրիչի հատիկները, թուանշաններն ու արշիները և այսպէս անվերջ, ամեն տարի, ամբողջ կեանքը, երբ մարդ մտածում է, վրան սարսափ է գալիս. ամբողջ կեանքը համրել ու չափել և միմիայն չափել ու համրել և դրա մէջ տեսնել կեանքի ամբողջ խորհուրդը: Խեղճ մարդ, ողորմելի՛ գործ: Պէտք է գործի մէջ խորհուրդ, գաղափար մտցնել. ես կարծում եմ, որ հնարաւոր է առևտրական գործին ևս բովանդակութիւն տալ, գաղափարական խորհուրդ ներշնչել:

— Անշուշտ, համաձայնեց Ռայտը. միայն այն ժամանակ պէտք է գործը ուրիշ հիմունքների վրայ դնել:

— Եւ այդ անհրաժեշտ է ասաց կինը: Աւետարանը փոխում է մեր կեանքի հիմունքները և նրան ուրիշ ընթացք տալիս: Ուզում ես հետևել նրան, Քրիստոսի հետքով գնալ, քո գործն ևս զիբ աւետարանական հիմունքների վրայ:

— Ս.յդ այնքան էլ հեշտ չէ, ասաց Ռայտը, Իմ գործի նման խոշոր ձեռնարկութիւնը նոր հիմունքների վրայ դնելը շատ լուրջ և երկար խորհրդածութիւն է պահանջում:

— Դու էլ խորհիր, վերջացրեց կինը: Յամենայն դէպս այդ մասին եղած մտածմունքները շատ աւելի արդիւնատու կըլինեն, քան երեք հարիւր հազար ուղբու կոստի մասին եղածը:

Միլտոն Ռայտի իւր կնոջ հետ ունեցած այս խօսակցութիւնից մի շաբաթ էր անցել: Խանութներում և պահեստներում ծառայողները դեռ ևս չարունակում էին նոյն տարակուսանքների մէջ մնալ: Ոչ ոք չէր կարողանում հասկանալ, թէ ինչ է պատահել իրանց տիրոջ: Ճիշտ է, նա այլ ևս մութ ու մռայլ չէր շրջում, սակայն դրա փոխարէն ամբողջ օրերով մինչև ուշ գիշեր նստած էր լինում այլ և այլ հաշիւների առաջ: Նա իւր մօտ էր կանչում իրար յետևից պահեստների, գրասենեակի և խանութների կառավարիչներին: Ռայտը ճիշտ տեղեկութիւններ էր պահանջում բոլոր ծառայողների մօտին, թէ ով ինչքան ժամանակ է ծառայում և որքան է ստանում, որքան ծախս են նստում շինութիւնները, ուրիշ ինչպիսի ծախսեր են լինում:

Ծառայողները սկսում էին անհանգիստ լինել՝ մտածելով թէ մի գուցէ իրանց տէրը ուզում է դադարեցնել իւր գործը կամ մի ուրիշին յանձնել:

Սակայն այդ կասկածները ի չիք դարձան մի նորութեան լուրով: Բաժանմունքների կառավարիչները յայտարարեցին ամենքին, որ իրենց տէրը միտք ունի կենդանական պահեստի մեծ շինութեան մէջ իւր բոլոր ծառայողների համար երեկոյթ սարգելու, որին ներկայ կըլինի

ինքը իւր ամբողջ ընտանիքով և բոլոր ծառայողներին և հրաւիրում է իրենց կանանց, մայրերի, քոյրերի և մեծ երեխաների հետ։ Առաջարկուում էր իրենց միջից կազմել երգեցիկ և նուագաժու խումբ, եթէ ցանկութիւն յայտնողներ լինին։ Ծառայողները յատկապէս երիտասարդները, իրարով անցան։ Դուրս եկաւ, որ նրանցից շատերը թէ լաւ ձայն ունէին և թէ երաժշտական ընդունակութիւն։ Կազմուեցաւ ոչ շատ մեծ, բայց մի լաւ երգեցիկ, նոյնպէս և նուագաժու խումբ։ Նրանցից մի քանիսը սիրուն նուագում էին իբրեւ սովորական։ մէկը ջութակ, միւսը ֆլէյտա, երրորդը դաշնամուր։ Դուրս եկան լաւ առողջանութեամբ կարգացողներ, երևաց, որ նրանցից մէկը շատ շնորհքով պատմող է։ Սկսեցին կրկնութիւններ անել։

Ազատ ապրող ամուրի երիտասարդները, որոնք երեկոները կամ ձանձրանում էին մենակութիւնից իրենց կահաւորութեամբ սենեակներում և կամ ժամանակ էին անցնում այս կամ այն կափէ-շանտաններում, իրենք իրենց թափ տուին։ Բոլորն էլ համակրուեցին մի տեսակ սթափեցնող աշխուժութեամբ։ Ոմանք իրանք մասնակցում էին կրկնութիւններին, ոմանք պատրաստուում էին դրա համար, իսկ ոմանք էլ միմիայն լսում էին։

Այս ինչ է նշանակում.—հարցնում էին իրար ծառայողները.—Մեր տէրը մի խիստ գործնական և պահանջկոտ մարդ էր և յանկարծ սկսել է հետաքրքրուել երեկոյթով, յաճախ գալիս է կրկնութիւններին և փորձերին։

—Չլինի թէ մի որ և է յօբելեան ունի կատարելու մեր տէրը. գուցէ իւր արծաթեայ հարսանիքը պիտի տօնէ և կամ իւր գործարանի մի նշանաւոր տարեդարձը պիտի կատարէ. այսպիսի հարցեր էին տալիս փոքր ծառայողները գրասենեակի կառավարիչներին, որոնք երկար խօսելու առիթ էին ունենում իրենց տիրոջ հետ։

Ոչինչ չդիտենք.—պատասխանում էին նրանք.—Կարծես առանձին մի բան չէ նախատեսուում։ Մեր տէրը ոչ մի խօսք չի ասում այդ մասին։ Նա խոստանում է բա-

ցատրել այդ ամենը երեկոյթին։

Այժմ,—ասում է նա,—դեռ ինձ համար ամեն ինչ չի պարզուած և դեռ վերջնական ծրագիր չի մշակուած իմ մաքում։

Վերջապէս հասաւ այնքան անհամբերութեամբ և հետաքրքրութեամբ սպասուած երեկոն։ Պահեստի միջին յարկը, որ պատահաբար այդ միջոցին դատարկ էր, դարձրին մի շարք մաքուր, կոկիկ սենեակներ։ Մէկի մէջը թէյի բուֆետ սարգեցին, միւսի մէջ լրագրներ և ամսագիրներ դրին, երրորդի մէջ չախմատի համար սեղաններ տեղաւորեցին։ Մնացած սենեակներում ծառայողներն ու իրենց ընտանիքները՝ զանազան խմբերի բաժանուած կենդանի խօսակցութեան էին բռնուած։

Հաճելի էր տեսնել, թէ ինչպէս երիտասարդ դուրծակատարներն ու հաշուապահները տօնական զգեստով, շրջում էին ելեքտրականութեամբ լուսաւորուած սենեակներում՝ գոհութեան զգացմամբ լցուած։ Նրանց դէմքերին պարզ կարելի էր կարդալ։

—Մենք այստեղ լիակատար իրաւունքով հիւրեր ենք։ Այս բոլորը մեզ համար է պատրաստուած։ Մենք այստեղ ծառայութեան մէջ չենք մեր տիրոջ մօտ, այլ նրա ընտանիքում հիւր ենք։

Ուղիղ ժամը 6-ին բոլորը նստեցին կենդրոնական դահլիճում, որը աթոռների շարքերով և բեմի համար շինած բարձրութեամբ, յիշեցնում էր թատրոնական դահլիճը։ Բարձրութեան ավ կողմում դրուած էր ամբիոնը։ Բոլորն էլ նայում էին դէպի ամբիոնի կողմը, կարծես զգում էին, որ այդ օրուայ ժողովի համար ամենից հետաքրքրականը ոչ թէ երգեցողութիւնն ու երաժշտութիւնը պիտի լինի, այլ այն, ինչ որ պէտք է ասուի այդ ամբիոնից, եւ յիրաւի, երբ անմենքը տեղաւորուեցին, ամբիոն բարձրացաւ ինքը՝ Միլտոն Ռայտը։ Դահլիճում լուսութիւն տիրեց և նա գիմեց ժողովականներին հետևեալ հառով։

—Պարոններ, իմ յարգելի աշխատակիցներ և օգնա-

կաններ, երբ ես սովորում էի դպրոցում, մենք ունէինք թուաբանութեան մի յայտնի ուսուցիչ։ Սովորաբար թուաբանութիւնը ձանձրալի առարկայ է համարուում։ Իսկ մեր դպրոցում ընդհակառակը, թուաբանութեան դասը մեզ համար հաճոյք էր և թուաբանական խնդիրները մենք վճռում էինք հանգստութեան ժամերին։ Դպրոցի տեսուչը իւր հրաժեշտի ճառի մէջ թուաբանութեան դասերի առթիւ տասց մեզ։

Յիշեցէք, երիտասարդ բարեկամներ, որ չկան ձանձրալի և վատ առարկաներ, այլ կայ մի միայն ձանձրալի և վատ աւանդումն։ Նոյնն է և կեանքի մէջ։ Ոչ մի ազնիւ գործ կամ զբաղմունք չի կարող ձանձրալի ու վատ լինել, այլ կարող է ձանձրալի կամ վատ կերպով առաջ տարուել։

Այս կանոնը ես լիովին ընդունում եմ նաև ամեն մի առևտրական ձեռնարկութեան նկատմամբ։ Վերջին ժամանակներս ես շատ եմ մտածել վաճառականութեան մասին ու բազմակողմանի կերպով քննել այդ հարցը և պէտք է խոստովանեմ, որ իմ հանած եզրակացութիւններն այնքան էլ փայլուն ու մխիթարական չեն։

Ամենքը խոստովանում են, որ մեր օրերում վաճառականութիւնը մեծ ոյժ է ներկայացնում։ Նա անապատի մէջ մարդաշատ քաղաքներ է ստեղծում, պետութիւնների քաղաքականութիւնն է ղեկավարում։ Նա, վերջապէս, նոյն իսկ երկրի երեսն է փոխում։ Նորա համար լեռներ են քանդում, պարանոցները նեղուցի փոխարկում։ Բայց ի՞նչ տեսակի ոյժ է այդ։ Արդեօք նա համարուում է հաւասար արժէք ունեցող մտքի, գիտութեան կամ որ և է տաղանդի ներկայացրած ուժի հետ։ Առաջարկեցէք որ և է հին անուանի տան մի շառաւիղի առևտրական գործով զբաղուել։ Նա իրան վիրաւորուած կըզգայ։ Պետութեանց կառավարիչներն ու նախարարները իրենց քաղաքականութիւնը վարում են յօգուտ վաճառականութեան, բայց վաճառական դառնալը իրանց համար ստորացուցիչ են համարում։ Դիւանատունը, նախարարի գրասենեակը, պարլամենտի պալատը, գնդի զօրավարժու-

թեան հրապարակը բեր, նկարչի արհեստանոցը և գիտականի ամբիոնը կամ աշխատանոցը նոյն իսկ նոր փայլ են տալիս ամենահին անուանն անգամ, իսկ խոսնութն ու վաճառականի գրասենեակը ինչ որ ստուեր են ձգում նրա վրայ: Ինչ է գրա պատճառը: Ինչո՞ւ վաճառականի արջինն ու կշռեռքը այնպէս փառաւոր չէ, ինչպէս հեղինակի գրիչը, նկարչի վրձինը, զօրավարի սուրը: Ինչո՞ւ, վերջապէս, բոլոր լուսաւորեալ երկրներում հազարաւոր յուշարձաններ կան կանգնեցրած նկարիչների, գիտնականների, հեղինակների, զօրավարների, պետական ու հասարակական գործիչների համար, իսկ վաճառականի յուշարձան ոչ մէկը չկայ:

Լուրջ մտածողները, յատկապէս բարոյագէտները, բարոյականութեան քարոզիչները վաճառականական ոգին անգամ դատապարտում են:

Ի՞նչ է գրա պատճառը, հարցնում եմ կրկին: Ինչո՞ւ վաճառականութեան ոգին վիրաւորական նշան է համարուում: Միթէ յիրաւի վաճառականութիւնը, միշտ և անպայման, եթէ ոչ դատապարտելի, սակայն անփառունակ մի զբաղմունք է, որն ընդունակ չէ մարդուն յուշարձան կանգնեցնելու, դափնիներով պսակելու:

Ես համոզուած եմ, պնդում եմ և պատրաստ եմ ապացուցանելու, որ այդպէս չէ: Յիշեցնում եմ իմ տեսչի խօսքերը. «Չանձրալի և վատ առարկաներ չկան, կայ միայն ձանձրալի և վատ աւանդումն»: Այդպէս է և կեանքի մէջ. ստորացուցիչ զբաղմունքներ կամ գործեր չկան, եթէ միայն ազնիւ են. սակայն գործերը կարող են վատ և ստորացուցիչ կերպով տարուել: Այս շատ յարմար է դալիս նաև վաճառականութեան համար: Սովորական վաճառականութիւնը անկանոն կերպով է տարուում: Ուղիղ չէ դրուած հիմնական խնդիրը:

Ընդհանուր յարգանք է վաստակում մի միայն այն գործը կամ զբաղմունքը, որն ի նկատի ունի ընդհանուրի բարիքը, որտեղ մարդ աւելի տալիս է, քան թէ առնում, որտեղ առաջին գծի վրայ է դրուած այս կամ այն

հանրամարդկային գաղափարը: Մեր սովորական վաճառականութեան մէջ այդ բանը չկայ: Առեւտուրը որքան էլ շատ ընդարձակ լինի, որքան էլ շատ մարդիկ այդ գործով իրենց ապրուստը ճարելիս լինեն, այնուամենայնիւ տիրոջ գլխաւոր նպատակը իւր սեփական բարօրութիւնն է կազմում: Նրա համար առաջին տեղը իւր «եան» է բռնում: Բոլոր մնացածները օգնում են նրան, ծառայում են նրան և մի միայն նրան: Գործի շահը կենդրոնանում է մի անձի շահի մէջ: Ուստի և վաճառականութիւնը, ըստ էութեան, դարձել է անձնական գործ, այլ ոչ թէ հասարակական, ինչպէս է, օրինակ, գիտութեան, գեղարուեստին կամ պետութեան ծառայելը:

Պէտք է փոխել իրերի այս դրութիւնը, վաճառականութեանը ուրիշ կերպարանք տալ և դարձնել առաջնակարգ կարգ կարեւորութիւն ունեցող մի գործ, պէտք է առաջին տեղը դնել ոչ թէ ձեռնարկողի անձնական շահը և հարստանալու տենչը, այլ հասարակութեան օգուտը, որի կեանքը վաճառականը պարտաւոր է բարելաւել և բարձրացնել հասարակական բարեկեցութեան աստիճանը: Այն ժամանակ վաճառականութիւնը կըստանայ բարձր գաղափարական նշանակութիւն:

Որպէս զի մարդ բանականօրէն ապրի, ինչպէս յատուկ է բանական արարածի, այլ ոչ թէ անասունի, նա պէտք է իւր կեանքին իմաստ տայ: Դորա համար անհրաժեշտ են այնպիսի մարդիկ, որոնք իրենց հանճարի ոյժով զարթեցնէին մարդկութեան միտքը, բարձրացնէին և մաքրէին նրան: Այստեղից է ծագում գիտնականների, գեղարուեստագէտների, բարոյագէտների վեհ և փառաւոր նշանակութիւնը: Բայց որովհետեւ ամեն բանում աստիճանականութիւն կայ, ուստի և նախ քան բարձր պահանջներին բաւարարութիւն տալը, մարդու համար անհրաժեշտ է, որ նա կուշտ լինի և հագուստ ունենայ: Այդ բանում մարդկանց ծառայելը նոյպէս իւր բարձր և, անկասկած, գաղափարական նշանակութիւնն ունի:

Ձեռք բերուած և նոյն իսկ մշակուած կենսական

միջերըները պէտք է մատակարարել սպառողներին։ Այդ արդէն վաճառականութեան դործն է։ Արդիւնաբերողի և սպառողի միջև եղած տարածութիւնը որչափ կարելի է կարճացնել, որքան կարելի է լաւ ապրանք տալ և ըստ կարելւոյն արժան—ահա վաճառականութեան մեծ խընդիրն ու ծառայութիւնը, որ դարձեալ գաղափարական ծառայութիւն է։ Այս դէպքում վաճառականը ամենից առաջ ոչ թէ իւր օգուտների մասին է մտածում, այլ հասարակութեան։

Բանուորը ձգտում է աւելի կարճացնել տալ բանւորական օրը, որպէս զի հնարաւորութիւն ունենայ փոքր ինչ հանգստանալու, կարդալու, մտածելու, խելօք խօսք լսելու։ Գաղափարական վաճառականը նպատակ կարող է դնել սպառող իրերի հնարաւորութեան չափով աժան մատակարարելը, որպէս զի իւր անհրաժեշտ պահանջներին բաւարարութիւն տալուց յետոյ, սպառողի մօտ մի բան էլ մնայ բարձր հոգևոր պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար։ Երբ հացը թանկ է և մարդ չի կարող իւր համար հաց դնել, նա դժուար թէ թատրոն դնայ, եթէ այնտեղ նոյն իսկ Շեկսպիրից մի բան ներկայացնելիս լինին։ Երբ միջոց չկայ կօշիկ դնելու կամ առհասարակ վայելուչ հագնուելու, հազիւ թէ մարդ գրքի փող տայ, առաւել ևս կազմել էլ տայ, թէպէտ և մի հանճարի գրուածք լինի այդ։

Վաճառականութիւնն այնպէս կարգաւորել, որ հնարաւորութիւն տրուի սպառողին իւր կենսական անհրաժեշտ պահանջներին բաւարարութիւն տալուց յետոյ՝ մի բան էլ պահել բարձր պահանջների բաւարարութեան համար, միթէ սա չէ նշանակում հասարակութեան բարիք անել, թէկուզ իւր օգուտների նուազման դնով։ Միթէ սա չի նշանակում գաղափարական դործ կատարել։ Ահա այս ոգով էլ ես մտադիր եմ դործս առաջ տանելու։ Այն ամենը, ինչ որ մինչև այժմ ես ասացի, ամենից աւելի ինձ էր վերաբերում։ Այժմ ես դառնում եմ դէպի ձեզ։ Իմ ճառի սկզբում ձեզ ինձ դործակիցներ և օգնական

ներ անուանեցի։ Ես կամենում եմ, որ այդ խօսքը դա-
տարկ հնչին չլինի։ Ես ձեզ յիրաւի ինձ գործակցելու և
օգնելու եմ հրաւիրում։ Կամենում եմ, որ դուք ընդար-
ձակէք և շարունակէք գործը իմ ուղղութեամբ։ Չգիտեմ
ինչ դուրս կըգայ, բայց ես երազում եմ իմ, աւելի լաւ է
ասեմ, մեր ձեռնարկութիւնը իսկական վաճառականու-
թեան մի գպրոց դարձնել։

Ես հաշուել եմ բոլոր մուտքն ու ելքը և գտել եմ,
որ հնարաւորութիւն կայ ապրանքներից շատերը արժա-
նացնել և ծառայողների ոռճիկը աւելացնել։ Բացի այդ,
ես նախատեսնում եմ աւելի արագ բարձրացումն ծա-
ռայողների համար։ Այն ծառայողներին, որոնք գործի մէջ
եղել են 20—25 տարի, ես առաջարկում եմ բաց անել
մի փոքրիկ անկախ գործ։ Ճանաչելով նրանց ազնուու-
թիւնն ու գործի հմտութիւնը, ես նրանց համար վարկ
եմ բաց անում և առաջարկում եմ գործի սկզբի համար
իմ փոքր ծառայողներից վերցնել 2—3 օգնականներ։
Վաճառականական այդպիսի նոր ձեռնակութիւնները կը-
լինին որպէս թարմ ձիւղեր արձակուած ծառի գլխաւոր
բնից։ Երբ ձեր սեփական գործը կամրանայ և կաճի,
դուք էլ ձեզնից կարձակէք նորանոր ընձիւղներ։ Այսպիսով
ազնիւ և գործունեայ երիտասարդութիւնը հնարաւորու-
թիւն կունենայ արագ առաջ գնալու ծառայութեան մէջ,
իսկ հասուն տարիքում, որպէս պարգև իւր ազնիւ աշ-
խատանքի, նա կունենայ անկախութիւն և մի կտոր հացի
ապահովութիւն։ Ամենքն էլ յոյս կունենան և ոչ զքե-
րիւղ չի կրիլ զառամեալ ծերութեան նկատմամբ։

Ահա, համառօտ կերպով, իմ նոր ծրագիրը առաջին
անգամի համար։ Ես այդ հատիկը կրում եմ իմ սրտի
խորքում։ Օգնեցէք ինձ անեցնելու նրան և տայ Աս-
տուած, որ մենք ձեզ հետ միասին տեսնենք նրա առաւ-
պտուղները։

Միլտոն Ռայտի հառը իւր մտքի նորութեամբ, նոր,
անսպասելի ծրագրով և որ գլխաւորն է, ծառայողների
կեանքի պայմանները բարելաւելու անակնկալով զարմացրեց

ամենքին. Մի քանի վայրկեան խորին լուսթիւն էր տիրում. կարծես ամբողջ դահլիճը մարել էր: Վերջապէս, առաջին կարգերից վերկացաւ գլխաւոր գանձապահը. մի պատկառելի ծերունի և ընդհատուող ձայնով գիմեց տիրոջը:

— Մեծարգոյ պ. Ռոյա, մենք ամենքս խորապէս յուզուած ենք Ձեր խօսքերից և ես չեմ՝ կարող երկար խօսել: Կասեմ կործ. երկար ժամանակ է, որ ես ծառայում եմ ձեզ հետ, երեսուն տարի կըլինի, որ ես աշխատում եմ ձեր գործի մէջ և լուս եմ ճանաչում Ձեզ: Դուք միշտ հիանալի հմտութիւն էք ցոյց տուել Ձեր գործի մէջ: Քաղաքի մէջ ոչ ոք ընդունակ չէ ձեզնից աւելի լաւ գլուխ բերել սրեւիցէ առեւտրական գործ: Դուք միշտ կարողանում էք բորսայում ձեռնտու գնով ապրանք առնել և աւելի ձեռնտու գնով ծախել: Բայց հաւատացէք մեր խօսքին, այստեղ հաւաքուած բոլոր ձեր ծառայողների խօսքին, դուք դեռ երբէք ձեր կեանքում այնպիսի յաջող առեւտրական գործ չէիք կատարել, ինչպէս այսօր: Դուք այստեղ՝ ամբիոնից արատաւանած ձեր ճառով միանգամից դնեցիք հազար ամենաեռանդուն և ձեր գործին նուիրուած աշխատաւորներ: Ձեր սրտի դրամագլուխը՝ սէրը դուք յուսալի գործի մէջ դրեցիք: Մենք կարող կըլինինք պահպանել այն և աճեցնել: Եւ յոյս ունիմ, որ դուք շուտով մեծ տոկոսներ կըսկըսէք ստանալ, միայն թէ այդ չի գրուել իմ ելիմտից գլխաւոր մատեանում, այլ այն մեծ գրքում, որի անունն է «Մարգկային կեանք»: Ես պատկերացնում եմ այսպէս, որ ամբողջ մարդկութիւնը պէտք է ներկայանայ մի բաժնետիրական ընկերութիւն՝ հիմնուած մարգկային սրտի գանձերը արգիւնաւորելու և մարգկանից կեանքը բարելաւելու նպատակով: Ձեմ կամենում քննել, թէ ինչ են արել այդ ընկերութեան համար ուրիշները, սակայն գիտեմ, որ դուք այսօր ամբողջապէս սուիք ձեր բաժինը և բացի այդ, մեզ էլ հնարաւորութիւն էք տալիս, հանապազորդեայ հացը աշխատելով հանգերձ, այդ մեծ գաղափա-

րական գործի բաժնետէր գառնալ։ Թող մեր մասնաւոր առեւտրական ձեռնարկութիւնը հանրամարդկային գործի արժանաւոր մի բաժանմունքը լինի, իսկ ձեզ՝ այդ գործը ձեռնարկողին՝ յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը և մաղթում երկար կեանք։

Գանձապահը Միլտոն Ռայտին խոր գլուխ տուեց, իսկ դահլիճը դղրդաց բուռն ծափահարութիւններից։ Միլտոն Ռայտը առաջ եկաւ, բարձրացաւ ամբիոն և ձեռքով նշան արաւ, որ հանդարտուին, տիրեց խորին լռութիւն։

— Ես միմիայն քննել և ընդարձակել եմ ծրագիրը, ասաց Ռայտ, — իսկ այդ նոր ծրագրի միտքը իմա չէ։ Այդ միտքը տուել է ինձ իմ կինը, Նա իւր կանացի զգույուն սրտով հասկացել է, որ մեր չոր ուցյաւաք գործի մէջ մի ինչ որ բան պակասում է, որ մենք ամենքս կարծես թէ մեխուած ենք մի գործի, որպէս բարդ մեքենայ, ոսկայն մի ամբողջութիւն՝ մի կենդանի օրգանիզմ՝ չենք կազմում։ Առաջինը նա ինձ հետ խօսեց, որ անհրաժեշտ է մեր փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ կեանք մտցնել, ջերմացնել այդ յարաբերութիւնները սրտի կրակով, որոնց հիմքը ոչ թէ միւսնոյն արկղից ռոճիկ ստանալը պիտի կազմի, այլ ընդհանուր հասարակական գործին ծառայելը։ Փոքր ինչ առաջ իմ անցկացրած ծանր ըրպէներին նա քաջալերում և խրախուսում էր ինձ. նա բաց արեց իմ աչքերի գործնականութեան թանձր կապը, որի միջից էի նայում ես մինչ այդ իմ աշխատանքին և դրդեց ինձ վերստուգելու գործի ամբողջ ընթացքը։ Ուստի և ամբողջ պատիւը իրաւամբ նրան է պատկանում, իսկ ես շնորհակալ եմ Աստուծուց, որ ինձ այսպիսի օգնական է տուել և ի սրտէ ցանկանում եմ ձեզ՝ երիտասարդներիդ, որ իւր ժամանակին այդպիսի օգնականների հանդիպիք։ Լուր կ'իկնը — դա մի այնպիսի հիմնաւոր գանձ է, որը ձեռք բերելուց յետոյ երբէք մարդ չի անանկանալ։

Այս խօսքերը ասելով Ռայտը ամբիոնից իջաւ, մօտեցաւ իւր կնոջը և յարգանքով համբուրեց նրա ձեռքը։ Երեխաները փաթաթուեցին իրենց մօր վզովը, իսկ ամ-

քոխը շրջապատեց տիկին Ռայտին և բոլորն էլ համբուրում էին նրա ձեռքը: Նրանցից ոմանք վազեցին հարևան ծաղկեվաճառի խանութը, գրկերով ծաղիկներ բերին և սկսեցին շաղ տալ իրենց տիրոջ և տիրուհու վրայ: Իսկ նուագածունները վերցրին իրենց գործիքները և նուագեցին տուշ: Պատկերը հրաշալի էր: Կարծես թէ հազար հոգուց բաղկացած մի ահագին ընտանիք իւր ծնողների հարսանեաց տարեդարձն էր կատարում:

Նախ քան գրական երաժշտական բաժնին անցնելը, պէտք էր փոքր ինչ հանգիստ տալ: Ուստի և հանդեսը կարճ ժամանակով ընդհատուեցաւ: Ընդմիջման ընթացքում ամենուրեք կենդանի խօսակցութիւն էր տեղի ունենում:

— Կարծես թէ մի ծանր քար վայր ընկաւ կրճքիցս կամ թէ մի ծանր բեռ ուսիցս վերցրին — տուում էր գրասենեակի կառավարիչը:

Ես ձեզ հասկանում եմ, ասաց խանութների կառավարիչը, — միանգամայն իրաւացի է ձեր ասածը: Ես էլ ինձ ուրիշ կերպ եմ զգում: Իրաւ է, մեր աշխատանքը այսուհետեւ էլ քնում է նոյնը, սակայն նա մի նոր խորհուրդ և բովանդակութիւն է ստանում:

Հնազանդ կարիքի հրամանին գնում ես գործի, աշխատանքի յետեւից, բայց այդ անում ես ակամայ, աշխատում ես առանց ներքին մղման, առանց ոգևորութեան: Իսկ այժմ բացուում է քո առաջ գէպի անհունը տանող ընդարձակ մի պատկեր: Միտեր Ռայտը ինձ պատմել է հարեանցի կերպով իւր ապագայ ծրագրների մասին:

— Երեւակայեցէք, տուում էր նա ինձ, մեր գործը աճում, ընդարձակուում և մի շարք ճիւղեր է տալիս: Մենք ստեղծում ենք մի ահագին ֆիրմա: Նրա արդիւնքի որոշ մասով գնում ենք մի մեծ հողաբաժին, մէկը միւսի յետեւից զանազան շինութիւններ ենք կառուցանում, որոնք իրենց մէջ պարունակում են բնակարաններ բանուորների համար, օրինակելի դպրոց, մի շարք դպրոցներ, հիւանդանոց, թանգարան, գրադարան, հանրամատչելի սեղանատուն:

— Ես հիացած էի նրա նկարագրած տեսարանով, շունչս բռնուում էր. դարձաւ պատմողը իւր ընկերներս ինչ:— Ես պատմեցի միտեր Ռայտին իմ նախկին տխուր մտածմունքները: Նա ձեռքը դրաւ ուսիս և սգեւորուած դէմքով ասաց.

— Դուք իրաւացի էք եղել. Մենք ցարդ եգիպտական բուրգեր՝ մուսիւնների համար շիրիմներ էինք կառուցանում, միլիոններ դիզում. Այժմ կըսկսենք ուրիշ շինութիւն. Մենք Սոլնեսի հետ կըսկսենք զանգակատուն շինել:

— Ի՞նչ Սոլնես, ի՞նչ զանգակատուն, — զարմացած հարցրի ես:

— Նորվեգացի յայտնի հեղինակ Իբսենը մի պիեսա ունի գրած «Վարպետ Սոլնես» վերնագրով: Սոլնեսը տարիներով աշխատում էր «Հողի մէջ», տներ, գոմեր, ջրանցքներ և նկուղներ էր շինում: Նրա մօտ է գալիս Հիլդան, նրա պատանեկութեան ցնորքի առարկան, և դուրսում է նրան զանգակատուն շինելու:

— Բարձրացիր դէպի վեր, Սոլնես, — ասում է նրան Հիլդան. — զանգակատուն շինիր: Թող նրա բարձունքից երկրի վրայ ոչ թէ ծխնելոյղի ծուխ ու մօխիւր իջնի, այլ լայն ու զօրեղ ալիքներով զանգի ձայնը հնչուի՝ մարդկանց դէպի բարին, դէպի եղբայրսիրութիւնն ու Աստուծոյ արդարութիւնը կոչելով:

— Այդ լաւ է. սկսենք զանգակատուն շինել, — ոգեւորվեցին ունկնդիրները, և տեսնելով իրենց մօտից անցնող Միլտոն Ռայտին՝ հիացած կոչեցին:

— Վարպետ Սոլնես, զանգակատուն շինենք. կեցցէ զանգակատունը:

Ռայտը հասկացաւ այդ ցնծագին ողջոյնը, ուրախ ժպտաց ու ասաց.

— Սկսենք կառուցանել ուրախ և զուարթ հոգով. երգով ու երաժշտութեամբ. նստեցէք ձեր տեղերում. այժմ պարօններ, կըսկսուի համերգը:

Ռուս. թարգմ. Մամբրէ վարդապետ.

(Շարունակելի)

ԲԱՐՈՅԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Մ Ի Բ Ա Ն Ի Խ Օ Ս Բ.

Ա.

Մարդս մտածում, դատում՝ է բնականապէս, բայց նրա մտածելու և դատելու ձևի մէջ թերութիւններ կան. մենք աշխատում ենք արհեստական ձևով ուսուցման միջոցով այդ թերին լրացնել— նրա մտածողութեան և դատողութեան եղանակը որոշ կարգ ու կանոնների տակ դնել, որոշ օրէնքների ենթարկել և այսպէս կատարեալ դարձնել գործը. Ուրիշ խօսքով ասենք—մենք արհեստական կերպով վարժեցնում ենք մարդուն տրամաբանօրէն մտածել և չափել—մենք սուսանում կամ ուսուցանում ենք տրամաբանութիւն՝ լոգիկայ կոչուած գիտութիւնը:

Բ.

Ոչ միայն մարդուս մտածողութիւնը և դատողութիւնը ունի որոշ օրէնքներ, այլ և նրա ամբողջ հոգեկան կարողութիւնը: Մարդուս հոգին աճում և զարգանում է՝ ի վերուստ նրան շնորհուած, հոգեկան օրէնքներով: Ով անծանօթ է այդ օրէնքներին, չէ կարող մարդ էակի դաստիարակութեան գործը կանոնաւոր ճանապարհով յառաջ տանել: Ամենայն սք, ի մասնաւորի ծնողն ու դաստիարակը, որոնք որոշ ձևով ներգործելով անչափահասների՝ ահասների վրայ, ուղիղ վարուած չեն լինի, յաճախ սխալանքի մէջ կընկնեն կամ գոնէ նրանց գործունէութիւնը գիտակցական չի լինի, եթէ ծանօթ չլինին մարդու հոգու զարգացման օրէնքների կամ հոգեւոր կարողութիւնների աճման կանոնների հետ: Նրա համար ևս դաստիարակը՝ չափահասը, որ կամենում է մի որոշ գիտաւորեալ ներգործութիւն անել անչափահասի վրայ, պիտի

ուսանէ իւր արուեստը, պիտի գիտակ լինի հոգու զարգացման օրէնքներին և ուսուցիչ ասածը պէտք է գիտենայ, թէ ինչ է հոգեքանութիւն՝ պսիխոլոգիա կոչուած գիտութիւնը:

Գ.

Դաստիարակը, որ ուսուցման միջնորդութեամբ իւր սանից կամենում է մի քարոյական անձնաւորութիւն պատրաստել, հերիք չէ, որ նա իւր սանին ուսուցանէ տրամաբանօրէն մտածել և դատել. հերիք չէ, որ նա իւր գիտաւորեալ ներգործութիւնը յառաջ վարէ հոգու զարգացման՝ հոգեքանութեան աւանդած օրէնքների համաձայն, այլ մի երրորդ պայման ևս անհրաժեշտ պիտի համարէ: Սանը կարող է ուղիղ մտածել և դատել, նրա գործունէութիւնը, արտայայտած կամքերը կարող են համաձայն լինել հոգեբանական օրէնքներին, բայց արդեօք նրա գործողութիւնները սրպիսի քարոյական գոյն կունենան— արդեօք նա քարին կգործէ, թէ չարը. նրա կամեցածը ընդունելի, թէ պարսաւելի կլինի, նրա մտածողութիւնը, դատողութիւնը, կամեցողութեան արդիւնքը գեղեցիկ, թէ տգեղ կլինի, այդ խնդիրը դեռ ևս բաց է մնում: Ո՞ւր զուրեկան կլինի, ո՞վ կգովէ այն բազմատեսակ տեղեկութիւններով զարգարուած անձին, որի գործողութեանց մէջ չկայ բարոյական ազդ, որի մտաւոր պաշարը բարոյական ազով չէ համեմուած: Ո՞րքան խորն է ծրագրում և ճրքան ճարպիկ է գործում նաև աւազակը, բայց նրա արարքը մենք չենք հաւանում, բացէ ի բաց մերժում ենք: Ահա այդ թերին լրացնելու պաշտօնը վերապահած է այն գիտութեան, որի անունն է քարոյախօսութիւն, մօրալ, էտիկայ, գործնական փիլիսոփայութիւն: Ուստի և դաստիարակը, լինի նա ծնող, թէ ուսուցիչ, թէ սոսկ անձնաւորութիւն, պարտաւոր է ծանօթանալ նաև քարոյախօսութեան օրէնքներին հետ, որպէս զի իւր սանին՝ ձգտել տայ օրէնքները գործադրելու— ուսուցիչը պիտի գիտենայ նաև քարոյախօսութիւն՝ էթիկայ կոչուած գիտութիւնը:

Դ.

Եթէ մենք հիւսելու լինինք տրամադանութիւնը, հոգեքանութիւնը և քարոյախօսութիւնը կատանանք մի կատարեալ գործ, մի ամբողջութիւն (գաստիարակական գործի վերաբերութեամբ), որի անունն է ընդհանուր մանկավարժութիւն: Մանուկներին վարժելու կատարեալ գործը այս ձևով պիտի յառաջ տանել, եթէ կամենում ենք մեր կատարած գործը կատարեալ լինի: Եթէ գաստիարակը այս կատարեալ գործի որ և է կողմը թերի է թողնում կամ խալառ մոռացութեան տալիս, նա իւր կոչմանն արժանաւորապէս չէ ծառայում, նրա կատարած գործը թերի է և ինչ որ թերի է, պէտք է լրացնել:

Ե.

Մանկավարժութիւնը, գիտնական մտքով առած, մեր մէջ անցեալ դարի վերջին կիսիցն է սկսում: Սեդրակ Մանդինեանն առաջինը եղաւ, որ զիտնական մանկավարժութիւնը գասախօսեց Ներսիսեան Հոգևոր դպրանոցում 1876 (?) թուին և այդ իմաստով պատրաստեց աշակերտներ և դասագրքեր: Նրա անդրանիկ գասախօսութիւնները տպագրուեցան Ընդհ. մանկավարժութիւն անունով: Մանկավարժական այն ուղղութիւնը, որին նա հետեւել է, կոչւում է Հերըարտական չկոլայ: Գերմանացի փիլիսոփայ Հերբարտը հիմք դրաւ գիտնական մանկավարժութեանը, բայց նրա ուղղութեան հետեւող գերմանացի մի այլ ակադեմիկոս գիտնական—մանկավարժ՝ Յիլլեր անունով՝ նրա ստեղծած գիտնական սկզբունքներն այն աստիճան մշակեց և գործնական դոյն տուաւ, որ ներկայումս այդ ուղղութիւնը Գերմանիայում—մանկավարժութեան հայրենիքում՝ Հերըարտ—ցիլլերական անունն է կրում:

Սեդրակ Մանդինեանի սկսած գործին օժանդակեց հանգուցեալ Ա. Բահաթրեանը, որ նոյն ուղղութեան աշակերտ էր, և տպագրեց այդ չկոլայի հոգեքանութիւնը՝ համառօտ շրջանակի մէջ (Հերբարտ—ցիլլերական չկոլայի

ընդհ. մանկավարժութիւնը և հոգեբանութիւնն արդէն տպագրուած է): Ի. Յարութիւնեանը, որ նոյն դպրոցի հետեւող է, աւելացրեց արամաբանութիւնը ևս: Տողերիս գլուղը, որ նոյնպէս պատիւ է ունեցել այդ ուղղութեան աշակերտելու, թէև իւր գրական լուսման ձգել է այդ չկողայի գանձանակի մէջ՝ թարգմանաբար տպագրելով Հերբարտ—ցիլլերական դպրոցի մշակած հին և նոր—ուխտի նիւթի մշակութիւնը՝ հինգ ձևական աստիճաններով, բայց այդ ուղղութեան ամբողջութեանը պակասում է մինչև այժմ նոյն դպրոցի բարոյախօսութիւնը՝ էթիկան: Եւ ահա այդ թերին լրացնելու դիտաւորութեամբ, աշխատեցի այդ ուղղութեան հետեւող գերմանացի նալովսկու գործնական փիլիսոփայութիւնը—էթիկայ կոչուած աշխատանքի մի մասը ազատ թարգմանութեամբ համառօտելու և հայ ուսուցիչներին, մանաւանդ կրօնուսույնների խորին ուշադրութեան առաջարկելու:

Որպէս զի նիւթի իմաստը ընթերցողներին դիւրեմբ ընդնելի լինի, աշխատել եմ, 1, խոյս տալ խրթին դարձուածներին և դիւրեմբ ընդնելի ոճեր գործածել՝ յաճախակի հոմանիշ բառեր և նախադասութիւններ կրկնելով: 2, որ և է կանոն հասկանալի անելու համար՝ օրինակներ եմ մէջ բերել: 3, նշանաբանները (Motto), ինչպէս և ծանօթութիւնները օտար ազգիւրներից եմ փոխ առել:

2.

Արարատ տաճարի ապրիլ ամսի «կազմակերպութիւնը» ուշադրաւ յօդուածի մէջ յարգելի խմբագրութիւնդ թուում է մեր կեանքի մէջ ներկայումս տեղի ունեցած մի շարք անմխիթարական երևոյթներ՝ իբրև ժամանակի բերմունք: Վիրաւոր նշանները թուելուց ետոյ՝ յարգելի խմբագրութիւնը խոստանում է միջոցներ առաջարկելու, որոնցով հնարաւոր է բուժելու հիւանդութիւնը: Ես չգիտեմ առաջարկելիք միջոցները որ տեսակի և որպիսի փրկարար գեղատոմսեր կլինին, այդ խնդիրը մօտիկ ապագան կլուծէ: Զերմ ցանկութիւն ունենալով

իմովսանն յարուցած խնդրին օգտակար լինելու, իմ համեստ կարծիքն այն է, որ բազմաթիւ միջոցների թուին կարող է պատկանել և այն միակ միջոցը, որ ներկայիս պակասում է՝ բարոյական չափ եւ կշիռ կոչուածը։

Բարոյական չափն այնպիսի մի առաձգական դարձուած է, որ ամեն ոք իւր տեսակէտով է հասկանում, իւր անճնական հայեացքով է բացատրում ... չատ անգամ մի խնդիր տարբեր անձանց, տարբեր հասկացողութիւնների շրջանում տարբեր և մինչև իսկ ներհակ կերպով է բացատրում — մինը մի վարմունք բարոյական առնուով է դրոշմում, մի այլը՝ նոյն հանգամանքը, հակառակ իմաստով բացատրում։ Մօտաւորապէս մի ընդհ. չափ չկայ, որի հիման վրայ տարբեր կարծիք ունեցողները կարողանային մօտենալ իրար և հասկանալ։ Այդ նպատակին օժանդակել կարող էր նալովսկու բարոյախօսութիւնը։

Է.

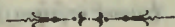
Ուստի, յարգելի խմբագիր, Ձեր յարուցած խնդրին իմովսանն նպաստած լինելու համար, խնդրեմ այս նիւթը* տպագրէք «Արարատի» յաջորդ համարներում, իբրև մի միջոց։ Եթէ ներկայ սերունդը ծնուած և սնուած լինէր առաջարկուած նիւթիւ բարոյական սկզբունքներով, նրա հիւանդութիւնն այդ աստիճան մահացու չէր լինի։

Միաբան Մուշնեոյ՝

Սահակ ա. Բե. Սահակեանց.

Կօչոր

1-6 Յունիսի 1907 թ։

* Այս նիւթի առաջին տեսիլը տպագրուեց «Մանկավարժական գրադարանի» առաջին համարում, բայց ամսագրի դադարումից ետոյ, մնացեալ չորս տեսիլները մնացին անտպ։

ԲԱՐՈՅԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԷՍԷՏԻԿԱՅԻ ԵՒ ԷԹԻԿԱՅԻ ԸՆԴՀ. ԿԵՏԵՐԸ:

Ամբողջ իմաստասիրութիւնը վերջ ի վերջոյ իրականութեան տուեալի վրայ է յենուում, որովհետեւ այդ անուրանալի տուեալից միայն հնարաւոր է ընդունելի գաղափարներ ձեռք բերել. դրա միջոցով միայն կարելի է իսկական ծանօթութիւններ ստանալ. Այս օրէնքին ենթարկուում է էստէտիկան* և նրանից ծնունդ առնող էթիկան**:

Տուեալը հում նիւթ է, որ կանոնաւոր մտածելով պէտք է մշակենք և ճշմարտութեան կերպարանք տանք: Կեանքը հարուստ է այդ տեսակ նիւթերով— կեանքի մէջ պատահած այս կամ այն գործողութիւնը մենք չափում ենք և կշռում. մենք ասում ենք— սա զովելի է, նա ոչ զովելի՝ պարսաւելի է: Այս, այդ հում նիւթը պէտք է բովենք մտքի օձնրքի մէջ, պէտք է նրան մաքրելով օրինակելի դարձնենք. պիտի որոշենք թէ որը կայուն և մշտական հիմք ունի, որը ժամանակաւոր, որի հիմքը ժայռի և որինը աւազի վրայ է դրուած. պիտի որոշել էականը պատահականից, առարկայականը անձնականից, բացարձակ ընդունելին պայմանականից— վերջ ի վերջոյ պէտք է նրան մի այնպիսի չափ դարձնենք, որով անսխալ կարելի լինի չափել ըստին և գեղեցիկը: Այսպիսի չափեր գտնելու պաշտօնը վերապահուած է էստէտիկային և էթիկային:

* Ճաշակագիտութիւն:

** Բարոյախօսութիւն:

Պ Ա Ր Զ Ե Ն Ք:

1.

Ընդունուած իրողութիւն է, որ մենք զանազան առարկաների վերաբերմամբ լաւ կամ վատ վճիռ ենք կարգում և որանով որոշում առարկայի՝ իրի արժէքը:

2.

Մի սոյնալիսի հանրածանօթ իրողութիւն է և այն հանգամանքը, որ ազգի—ազգի դատողութիւնները՝ վճիռները զանազան կշիռ ունին—սա այս ինչ, նա այն ինչ ատիճան արժէք ունի—արժանաւորութիւնը չափում ենք աստիճաններով:

3.

Այդ բազմաթիւ վճիռները ամփոփելով կարելի է իսկապէս երկու խմբի վերածել. ա, մենք լաւ կամ վատ վճիռ ենք կարգում մի առարկայի մասին՝ ենթարկուած լինելով զանազան ազդեցութեանց, զոր օրինակ նայելով թէ մեր կամքը ժամանակաւորապէս ինչ ուղղութեան ենթակայ էր—կարող ենք մի որ և է նպատակ ունենալ, դուցէ վճիռ կարգալիս կրքի ազդեցութեան էինք ենթարկուած, և բ, մի ուրիշ անգամ կարող ենք վճիռ կարգալ, երբ ազատ ենք ամէն տեսակ կողմնակի հանգամանքներից. երբ մենք լոկ այն առարկան ունենք աչքի առաջ, որի մասին է խօսքը:

4.

Այսպէս մեր վճռին ենթարկուող առարկաները կարող ենք երկու մեծ խմբի բաժանել. Մի խումբը կարող է անձնական, փոփոխական, ուրեմն և պայմանաւոր արժէք ունենալ, իսկ միւսը՝ առարկայական, անփոփոխ, քաջարժակ արժէք—արժէք, որը իւր մէջն է ամփոփուած, իւր սեպհականն է, իւր յատկութիւնն է, իւր որակն է:

5.

Առաջին խմբին, որի արժէքը անձնական, փոփոխուող և պայմանական է, պատկանում են այն առարկաները, որոնք մեզ դուրեկան են, օգտաւէտ են: Իսկ երկրորդ խմբին, որը առարկայական, անփոփոխ և բացարձակ արժէք ունի, պատկանում են գեղեցիկն ու քարին:

Դուրեկանը և օգտաւէտն ունին միայն անձնական արժէք—որովհետև մօտիկ կապ ունին անձնականութեան հետ: Առաջինը (դուրեկանը) կախուած է մարդու տրամադրութիւնից, իսկ երկրորդը՝ (օգտաւէտը) ձգտումներից՝ աւելի պարզ՝ այն հակումներից, որին ենթարկուած է անհատը: Այսպէս մի առարկայ, իր կարող է մէկին օգտաւէտ դուրեկան երևալ՝ նայելով նրա տրամադրութեանը, իսկ մի ուրիշին մլատակար, անհաճոյ, եթէ չէ համապատասխանում նրա նպատակներին: Հէնց որ անհատի հոգեկան տրամադրութիւնը փոխուեց, փոխուում է դրա հետ և նրա վճիռը—այն, որ դուրեկան և օգտաւէտ էր, կարող է այժմ՝ զգուելի և մլատակար թուել: Վերջ ի վերջոյ՝ թէ դուրեկանը և թէ օգտաւէտը ստանում են պայմանական արժէք:

Բոլորովին այլ է գեղեցիկի և քարու դատաւճիռը: Այստեղ ոչ անձնական, ոչ հոգեկան տրամադրութիւն կայ, ոչ մասնաւոր օգտի մասին է հարցը և ոչ այս կամ այն ձգտման, այլ ամեն բան կայանում է առարկայի իրաւէջ—միմիայն նա է մեր դատաւճուի առարկան: Սոքա ժամանակաւոր արժէք չունին, սոքա ոչ թէ միայն այս կամ այն անհատի համար են ընդունելի, այլ ամենի, ամեն ժամանակի համար անփոփոխ արժէք ունեն: Վերջապէս դուրեկանը և օգտաւէտը այս ինչ կամ այն ինչ հանգամանքի մէջ, իսկ գեղեցիկն ու քարին այսպիսի յարաբերական պայմաններ չունին, նոցա արժէքն իրանց մէջն է: Բարին ինքն ըստ ինքեան, ինքն իրանով քարի է: գեղեցիկն ինքն ըստ ինքեան, ինքն իրանով գեղեցիկ է: Սա իւր արժանաւորութիւնը ուրիշից չէ ստանում, նա լուսա-

ւորուած է ինքն իրա յատուկ լուսով: Դուրեկանի և օգտաւէտի լոյսը փոխ է առած կամ հոգեկան տրամադրութիւնից կամ յոյզերից:

6.

Վերը յիշածներն են միայն արժէք ունեցող դատաւճիռներ, ուրեմն և նոցա կարող ենք ընդունել որպէս սկզբունքներ գիտական հետազոտութեանց ժամանակ: Սորանով միայն կարելի է բացարձակ հաճելի և ոչ հաճոյական, գովելի և պարսաւելի վճիռ կարգալ, որովհետեւ սա միայն է այն ընդհանուր և ամենից ընդունուած չափը:

7.

Այս տեսակ բացարձակ գովասանքը և պարսաւանքը անուանում ենք էստէտիկական վճիռներ: Դրանց այն պատճառով ենք որպէս ընդհանրական, ամենից ընդունուած սկզբունք համարում, որովհետեւ կրկին յատկութիւն ունենանալ՝ ազատ են ամենայն եսականութիւնից, ինքնակամութիւնից և երկրորդ՝ հեռի են կողմնակի շահերից, ակընկալութիւնից, կուսակցական ոգուց Այս բանը փորձով կարելի է ապացուցանել:

Թէ այդ տեսակ դատաւճիռ կարգալը ամեն տեսակ ինքնակամութիւնից, եսականութիւնից, շահից և կուսակցական ոգուց ազատ է, բաւական է յիշել այն հանգամանքը, որ մենք գովասանք կամ պարսաւանք կարգալիս՝ մինչև անգամ մեր կամքի հակառակն ենք գործում: Այսպիսի դէպքերում մենք յաճախ մեր ներքինին հակառակում ենք, Իիցուք մինչ մի սխալ կամեցողութեան (ստախոսութեան, ապերախտութեան) մէջ բռնուել է, նա թէև սկզբում հազար ու մի տեսակ պաշտպանութեանց է դիմում, կամենում է այս կամ այն սովորական զէնքով իրան պաշտպանել, բայց վերջ ի վերջոյ՝ չնայելով իւր ներքինի՝ հակառակ ձգձգման, խոստովանում է իւր սխալը — նա ինքն իրան դատապարտում է:

կեանքի մէջ շատ դէպքեր կան, երբ մարդս իրի ար-
ժէքը գնահատելիս անսանձ վճիռներ է արձակում: Եւ ո-
րովհետեւ այս այսպէս է, ուստի ստիպուած ենք մի ան-
փոփոխ արժէք ունեցող չափ որոնելու: Եթէ դրանք մեր
ցանկութիւնից կախումն ունենային, այն ժամանակ մի
անհատ այսպէս, մի ուրիշը այլպէս կդատէր. մինչև ան-
գամ միեւնոյն անհատը միեւնոյն իրի վերաբերութեամբ
զանազան ժամանակներում զանազան դատավճիռներ
կկարգար: Գեղեցիկն ու բարին իրանք են տալիս մեզ
իրանց գեղեցկութիւնը, նոցա մէջ ներփակուած գեղեց-
կութիւնը ստիպում է մեզ իրանց արժանաւորութիւնը
տեսնել և ճանաչել: Մայր մտնող արևի տեսարանը, աս-
տեղազարդ երկինքը պէտք է ամենին գեղեցիկ երևան:
Անձնագոհ սէրը, անդրդուելի հաւատարմութիւնը, ճշմար-
տախօսութիւնը պէտք է ամենքը լաւ բան համարեն:
Դրա հակառակ՝ նախանձը, ատելութիւնը, չարախնդացու-
թիւնը, ուրիշին մլխասելը, անհաւատարմութիւնը, ստա-
խօսութիւնը պէտք է իւրաքանչիւր ոք (եթէ նա կողմ-
նակի հարցեր չէ ինկատի առնում) պախարակէ, նրանք
ամենին էլ պիտի տգեղ երևան:

Էստէտիքական վճիռ կարգալիս չկան՝ ոչ կողմնակի
հարցեր, և ոչ մեր օգուտն ու մլխան ինկատի ունենք,
այստեղ ամեն ինչ կուսակցութիւնից ազատ է, և այն
վճիռը, որ մենք կարգում ենք, վերաբերում է միմիայն
առարկային: Ենթադրենք մի անհատ մի ուրիշ անհատի
մլխա է պատճառել, նրանք մեզ անձանօթ մարդիկ են,
ուստի և կողմնակի հարցեր չկան: Մենք այն անձին վե-
րաբերեալ, որը մլխա է պատճառել, անշուշտ մեր դժգո-
հութիւնը կյայտենք, այդ գործը մենք կպարտաւենք, թէև
դա կապ չունի մեր ոչ մի շահի հետ: Դրա հակառակ
կվարուենք մի այլ հանգամանքում, երբ անհատը արժա-
նաւոր գործ է կատարել — մենք նրան կդովենք՝ առանց
մի շահ ակնկալելու: Թէ այստեղ և թէ այնտեղ մեր
վճիռները ազատ են կուսակցական օգուց, կողմնակի
հարցերից: Այստեղ մենք իրաւունքը ոտնակոխ անողին

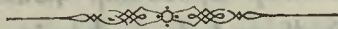
պարսաւեցինք, այնտեղ իրաւացի, արդարացի վարուողին վարձատրեցինք մեր գովասանքով:

8.

Այս տեսակ դատավճիռները (կուսակցական ոգուց զերծ), որոնցով մենք գովասանք և պարսաւանք ենք յայտնում, կազմում են էստէտիկայի և էթիկայի պատուանդանը—սոցա վրայ են յենում նրանք, թէ էստէտիկան և թէ էթիկան իրանց գիտնական սկզբունքները այստեղից են փոխ առնում:

*
* *

Էթիկան բաժանւում է երկու մեծ հատուածի— ա, նախաւոր՝ սկզբնական (անհատական) գաղափարներ՝ տեսիլներ (Idee), իսկ բ, ածանցեալ, հասարակական*. Առաջին հատուածն զբաղւում է այն երեւոյթներով, որոնք երևան են գալիս անհատի՝ մի անձնաւորութեան մէջ, իսկ երկրորդը՝ խմբական անձնաւորութեանց՝ հասարակութեան մէջ: Մի ճաշակ տալու համար՝ առայժմ տալիս ենք առաջին հատուածը, երկրորդը ապագային վերապահելով:

* Թէ նախաւոր և թէ ածանցեալ գաղափարները հինգ տեսակ են—1, ներքին՝ ազատութեան. 2, կատարելութեան. 3, Բարեկամութեան. 4, Իշաւանց և 5, հատուցման գաղափարներ:

Ա. ՌԱԶԻՆ ՀԱՏՈՒԱԾ.

ՆԱԽԱԻՈՐ՝ ՍԿԶԵՆԱԿԱՆ (ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ) ՏԵՍԻԼՆԵՐ

Ա.

Տեսիլ՝ գաղափար ներքին ազատութեան.

«Բայց որ ի խղճէն, թէպէտ և ուտիցէ,
«դատապարտեալ է, զի ոչ ըստ հաւատոյ,
«զի տմենայն ինչ որ ոչ հաւատոյ է,
«մեղք է *».

Թ. Պօղոսի առ Հով. ԺԴ. 23:

Ընդհանուր գիտելիք. — Ներքին ազատութեան տեսիլը ներփակում է իւր մէջ մնացեալ չորս տեսիլները և այս պատճառով նա կոչւում է ողի բարոյական կենաց, մայր բարոյական գաղափարների:

Ամենայն մի տեսիլ երկու անգամ անհրաժեշտօրէն պէտք է ունենայ՝ ապա թէ ոչ յարաբերութիւն չի կազմուի, ուստի և վճիռ կարգալու անկարող կլինինք: Այն յարաբերութիւնը, որի վրայ յենում է այս տեսիլը, շատ պարզ է — նրա մի անգամը մեր գործնական՝ բարոյական տեսութիւնն է (խիղճ, հայեցակէտ, խոհականութիւն), իսկ միւս անգամը նրան հետևող մեր կամքն է:

Բոլոր բարոյական գործողութիւնների աղբիւրը՝ սկիզբը խիղճն է: Իմաստասիրի խօսքն ասում է. «ինչ նշանակութիւն ուր հանճարն ունի արուեստի համար, նոյնն է խիճը բարոյականութեան վերաբերեալ: Խիղճը դուռն է (նա գոյանում է մեր մէջ ժամանակի ընթացքում — այդ մասին

* «Ով այդ մասին (խօսքը կերակրի մասին է) կասկածում է, բայց դարձեալ ուտում է, նա անիծեալ է (դատապարտեալ է), որովհետև նա իւր համոզման (հաւատի) հակառակն է գործում, իսկ ինչ որ իւր խղճի թելադրանքը չէ գործում, յանցանք է (սխալ է)»: Եթէ երկու անգամների մէջ ներդաշնակութիւն չկայ, հակառակ է ներքին ազատութեան՝ տեսիլն — նա կասկածում է, բայց դարձեալ ուտում է:

վերջը) մեզ և հէնց այդ անուրանալի տուեալի՝ եղածի վրայ մեր ապագայ շինութիւնը կառուցանելու ձեռնարկուած ենք։ Այս հարցին վերաբերեալ մենք հեռի չենք գնայ, դրանով պարապում է մասնաւորապէս առաքինութեան վարդապետութիւնը։ Մենք կընդունենք այստեղ խիղճ ասած գաղափարը հոգեբանութիւնից և կբաւականանք մի պարզ մեկնութիւնով։ Կանտը՝ Կեօնիկսբերգի մեծ իմաստասէրը՝ ասում է. «Ծիղճն է մարդու ներքին դատաստանական գիտակցութիւնը (գատաւորը)»։ Սովորական կեանքի մէջ գործ են ածում՝ «գիտակցութիւն բարւոյ և չարի», որը մեզ ասում է, թէ ինչն է լաւ և ինչը վատ։

Դիցուք մինի մէջ արդէն գործնական՝ բարոյական տեսութիւնը՝ խիղճը (առաջին անգամը) կազմուել է (տես տեսիլ ներքին ազատութեան կէտ VII), ուստի և նա միշտ հանդէս կգայ, կգարթի՝ հէնց որ կամքը (երկրորդ անգամը) կարիք ունեցաւ՝ ստիպուեցաւ մի վճիռ կարգալու. որովհետեւ խիղճը կամքի հետ սերտ յարաբերութիւն ունի — նա մի ներփակեալ գաղափար է կամքի համար (այսինքն նրա մէջ կայ արդէն)։ Հէնց որ մի հանգամանք ստիպեց մեզ կամք ունենալու՝ գործելու, այնտեղ անշուշտ մի յարաբերութիւն պիտի յառաջ գայ այդ երկու անդամների մէջ և այդ յարաբերութիւնը կրկին ձեռով կարող է տեղի ունենալ —

Կամքը գործնական՝ բարոյական տեսութեան հետ կամ կհամաձայնի և կամ չի համաձայնի։ Առաջին դիպուածում զարթնում է մեր մէջ զոհութեան, հաճութեան, իսկ երկրորդ դէքում՝ ղժգոհութեան, ոչ հաճութեան զգացմունք։

Որովհետեւ առաջին յարաբերութիւնը մեզ անպայման դուր է գալիս՝ գոհութիւն է պատճառում, ուստի և այստեղից յառաջանում է մի օրինակելի գաղափար, որի անունն է ներքին կամ քարոյական ազատութիւն։

Այս տեսիլը նրա համար է ազատութիւն անունը կրում, որովհետեւ նա՝ ով իրա համար կանոն է չինել իւր

բոլոր գործողութիւնները (կամք) խղճին ստորագրելու, նա ով իրան վարժել է հեռի մնալու բոլորական վճիռներէ, ցանկութիւններէ, կրքերի ազդեցութիւնէ, որով և տէր է դառնում իրան, իւր եսին, ազատ է մնում ներքին պարսաւանքից, ազատ է խղճի խայթից: Դրա հակառակ՝ ով փոխանակ առարկայական կշռադատութեան՝ ենթակայական բոլորների ազդեցութեան է գլուխ խոնարհում, այդպիսին զգում է վերջը գրանց դառն հետեանքները — նա ազատ չէ ներքին կերպով, նա ընկղմում է իրան ներքին ստրկութեան մէջ, նա ինքն իրա գերին է:

Այս տեսակ ազատութիւնը տնտեսեցինք ներքին՝ արտաքին (քաղաքացիական, քաղաքական) ազատութիւնից զանազանելու համար*։ Ինչպէս որ վերջինը ազատ է կացուցանում մեզ արտաքին՝ (ստիկանական) գործողութիւններից, այսպէս և ներքինը՝ ներքին ստիպմանից:

Նա կրում է իւր վրայ և ըստոյական ազատութիւն անունը՝ հոգեբանական ազատութիւնից զանազանելու համար:

Հոգեբանական ազատութիւնը ոչ այլ ինչ է, և թէ ոչ մի կարողութիւն, որով մարդս ինքը իւր կամքը որոշում է — այս տրամադրութեան մէջ մարդս առանց երկար ու բարակ մտածելու՝ կամենում է, կատարում է բոլորական ազդեցութեան ներքոյ իւր կամքի ցանկութիւնը:

Բոլորովին այլ է բարոյական ազատութեան ժամանակ — այստեղ մարդս ներքին կերպով չարունակ պատեւրադմում է իւր ցանկութիւնների հետ և ապա ընտրութիւն տնտեսում՝ յաղթելով այն ցանկութիւններին, որոց նա իւր խղճին հակառակ, չար է գտնում: Հոգեբանական ազատութեան ժամանակ կամքն է առաջնորդողը, նրա գիտակցութեան պարունակութիւնը ճիշտ կերպով չի կարելի որոշել — աղօտ է — դրա հակառակն է բարոյականը: Հոգեբանօրէն ազատ է նա, ով պարզ մօտիւններով յօգուտ

* Շղթայի մէջ ևս կարելի է ազատ լինել (այսինքն ներքին կերպով)՝ ասում է բանաստեղծը: Եւստի:

կամ ի վնաս այս կամ այն գործողութիւնը կատարում է, իսկ բարոյապէս ազատ է միայն նա, ով ամենալաւ մօտիւններին է հետեւում, այսինքն այնպիսի մօտիւններ, որոնք փոխ են առնուած բարոյական սկզբունքներին: Վերջապէս հոգեբանական ազատութիւնը տալիս է մարդոց պայմանական, իսկ բարոյականը անպայման արժէք, որովհետեւ մինի միջնորդութեամբ մենք կարող ենք ինչպէս լաւ, նոյնպէս և վատը ընտրել, իսկ միւսի ժամանակ միմիայն բարին և խոհականը:

Պ Ա Ր Զ Ե Ն Ք

I.

Յարաբերութեան անդամները պէտք է համագգի իննեն:

Յարաբերութեան անդամներն արդէն պատրաստ են — մինը մեր խիղճն է (գործնական տեսութիւնը), իսկ միւսը մեր կամքն է: Նոցա ներքին յարաբերութիւնը կըրկին կարող է լինել. կամ համաձայնում է կամքը գործնական տեսութեան հետ և կամ չէ համաձայնում: Էստեղծական վճիռը ևս համանման կերպով առաջին դիպուածում գոյում է գործը, իսկ երկրորդում՝ ընդհակառակն բացարձակ կերպով պարտաւում: Այս ամենը ինքն ըստ ինքեան պարզ է: Բայց մի կէտ կարօտ է վերստուգութեան — արդե՞ք մեր յառաջ բերած յարաբերութեանց անդամները համազգի են թէ ոչ: Առաջին պատահական րոպէին թերեւս կասկածանք զարնթի մեր մէջ, թէ իւրաքանչիւր գործնական տեսիլ որ և է յարաբերութեան վրայ պիտի յենուի, այստեղ միայն մի անդամն է կամք, իսկ միւսը (խիղճը, գործնական տեսութիւնը) կամք չէ, այլ մի որ և է դատողութեան վիճիւ: Այս կասկածներից ազատուելը դիւրին է, եթէ մտածելու լինինք, թէ դոքա ինչ տեսակ դատողութիւններ՝ վճիռներ են, որոնք գործնական տեսութեան պարունակութիւնն են կազմում: Արդե՞ք դոքա քմահաճոյ վճիռներ, դատողութիւններ չեն: — Ո՛չ, դա արժէքը որոշող վճիռ է, վճիռ, որ արտայայտում,

որոշում է, թէ մասնաւոր կամքի այս ձեւը ընդունելի, իսկ միւսը պարտաւելի է. սա այնպիսի վճիռ է որ ծառայում է մեզ որպէս չափ, նախատիպ, օրինակ ամեն մի կամքի համար: Այսպիսի վճիռները՝ դատողութիւնները խոհական, ընդհանուր կամքեր են, որոց հետ եղական կամքը (մասնաւոր) պիտի յարմարուի, եթէ նա ցոնկանում է նշանակութիւն ունենալ, եթէ նա ընդունելի պիտի լինի: Ըստ այսմ գործնական տեսութիւնը յարաբերում է մասնաւոր, եղական կամքին, որպէս յառաջապատկերը՝ նախատիպը (negativ) իւր յետապատկերին՝ պատճէնին (kopie), իսկ նախատիպի և պատճէնի մէջ մի էստէտիկական յարաբերութիւն կայ:

II.

Երկու կամքերն էլ միեւնոյն անհասի մէջ պիտի լինին:

Այս յարաբերութիւնը ճիշտ ըմբռնելու համար հարկաւոր է հետեւեալը լաւ ի միտ առնուլ—ներքին ազատութեան տեսիլը էականապէս հիմնւում է նրա վրայ, որ առաջին անգամը, գործնական տեսութիւնը և նրանից պատկերացեալ մասնաւոր կտմրը միեւնոյն անձի մէջ պիտի ընդունելու հենց որ երկու անգամները միմեանցից բաժանենք, զոր օր. մի անգամը Ա. անհատի մէջ, իսկ միւսը՝ նրանից յառաջացած հետեւանքը Բ.-ի մէջ, ասել թէ մենք մեր առաջ բերած յարաբերութեան յատկանիշ կողմը արդէն լուծեցինք, վերացրինք, որովհետեւ մարդս ինքը պէտք է իւր սեպնական խոհական մտածողութեան հետեւէ: Իսկ ով այսպէս չէ վարւում, նա ներքին կերպով ազատ չէ. ազատ չէ ներքին կերպով նոյնպէս և նա, որ կուրօրէն ուրիշի տեսութեանն է հետեւում, Տեսութիւնը առանց հնազանդութեան ինչպէս և հնազանդութիւնը առանց տեսութեան մինչև այժմ բացատրւած բարոյական հիմնական յարաբերութեան տեսակէտից նայելով արժէք չունի—նորա էստէտիկաբապէս չեզոք են:

Հերիք չէ միայն գործնական տեսութիւնը բարոյական վճիռ կարգալու համար—միթէ մանկան կոյր հնազանդու-

թիւնը ծնողաց, մենք չենք դովում:—Այո, բայց ոչ ներքին ազատութեան տեսլի տեսակէտով, այլ մի ուրիշ հայեցակէտ մեզ առաջնորդ ունինք (տ. III. տեսիլ):

Նախ՝ ինչ որ գործնական տեսութեանն է վերաբերում, մենք ընդունում ենք, մեզ հաճելի է, հէնց որ նա իբրեւ յարաբերութեան անդամ է ներկայանում մեզ: Եթէ մենք նրան կամքից բաժանելու լինինք, այն ժամանակ պէտք է մի ուրիշի հետ միաւորենք, որը նրա հետ համասեռ պիտի լինի—ուրեմն մի երկրորդ տեսութեան հետ: Եթէ համեմատենք Ա.-ի տեսութիւնը Բ.-ի տեսութեան հետ, անկասկած այդ երկուսից միայն նա է մեզ ղուրեկան՝ հաճելի, որն աւելի պարզ է, խելացի է, խորն է ըմբռնուած, ճիշտ հետեանքներ ունի՝ քան թէ միւսը: Այս տեսակ դուր գալը հիմնուած է բոլորովին ուրիշ հիմնական յարաբերութեան վրայ (և ոչ թէ մինչև այժմ բացատրածի)—աճող՝ զարգացող կատարելութեան տեսլի վրայ, որի մասին աւելի մանրամասն կիսօտենք Բ. տեսլի մէջ: Ինչ վերաբերում է նրան, թէ երկրորդ անդամը պիտի հետևի առաջինի տեսութեան, զոր օր. սանի կոյր հնազանդութիւնը ծնողաց, դաստիարակներին՝ մեզ դուր է գալիս, թէեւ դա սզատ չէ: Այստեղ ծնողական սէրն է, դաստիարակի անքիծ, անխաղախ հաւատարմութիւնն է, որը մեզ իրաւունք է տալիս կուրօրէն հնազանդելու՝ առանց կասկած յարուցանելու նրա վնասակար հետեանքի մասին: Այս հնազանդութիւնն, այո, մեզ դուր է գալիս ոչ թէ ցարդ նկարագրած օրինաց հիման վրայ, այլ մի ուրիշ կատարեալ գաղափարի՝ քարեկամութեան տեսլի*:

Մենք՝ անչափահասներս հաւատում ենք քրիստոնէական կրօնին, որովհետեւ կասկած չունինք նրա ճշմարտութեան

* 1, Այսպէս է զօրապետի և զինուորի յարաբերութիւնը:

2. Յիսուսեանց (եղովտներէ) ուղղութիւնը թոյլ է տալիս սեպհական տեսութեան լիովնալէն մի ուրիշն ընդունել: Ոչ մի Յիսուսական իրաւունք չունի այդ ընդունած կարծիքին հակառակելու, թէկուզ իւր համոզմունքն շատ էլ հակառակ լինի:

վրայ: Այսպէս և կարգաւորեալ կառավարութեան հպատակները բարձրագոյն իշխանութեան վերաբերեալ:

III.

Տեսութիւնը պէ՛տք է բարոյական պարունակութիւն ունենայ:

Ինչպէս ներքին ազատութիւնը թոյլ չէր տալի յարաբերութեան անդամները զանազան անհատների մէջ ընդունել, այսպէս և մասնաւորապէս գործնական տեսութիւնը չի կարելի մի ուրիշ տեսութիւնով փոխարինել, զոր օր. մի խորիմաստ սկզբունք, մի շահեկան գործ...: Եթէ այդպէս վարուենք, ասել է թէ փոխանակ գործնական տեսութեան, այսինքն մի կատարեալ—բարոյական գաղափարի, ընդունենք այն տեսակ մի կամք, որի հետեանքը ասենք թէ լինի մի խորագէտ, խորը մտածուած հաշուետւութիւն, այն ժամանակ մեր ցանկացած յարաբերութեան յաականիշ կողմը փոխուում, անհետանում է. այս տեղ կարելի է միայն հոգեբանական և ոչ թէ բարոյական ազատութեան վրայ խօսել: Ներքին ազատութեան յատկանիշ՝ էական կողմն այն է, որ կամքի (պատճէն՝ յետապատկեր) և գործնական տեսութեան (բնագիր՝ յառաջապատկեր) մէջ մի ներդաշնակութիւն լինի, որ կամքը համաձայն լինի յառաջապատկերի պարունակութեան հետ: Իսկ այստեղ կամքը պիտի համաձայնի մի տեսութեան հետ, որը իւր արժանաւորութեան և անարժանաւորութեան չափը մոռանում, բարձի թողի է անում — նա՛ գործնական տեսութիւնն է սկզբութիւն տալիս կամքին, հարկը պահանջած ժամանակ մինչև անգամ հրամայական դիրք է բռնում դէպի երկրորդ անգամը՝ մասնաւոր կամքը: Խորագէտ հաշուետւութեան սկզբունքի ժամանակ այսպիսի իրողութիւններ երբէք տեղի չեն ունենայ և սպասելու էլ չէ: Խորագիտութիւնը (օրինակ նպատակաւոր բարեկամութիւն) չէ բռնանում կամքի վրայ: այլ՝ ընդհակառակն նրա հլու ծառան է. նա նոր նպատակներ չի ստեղծում, այլ ինքն այդ նպատակի հետ յարմարւում է. խորագիտութիւնն աշխատում է, որ մի-

ջոցի ընտրութիւնը յաջող լինի. նա ուշք չէ դարձնում շարժառիթի վրայ, այլ՝ արտաքին հետեւանքի:

Խորագիտութիւնը (օրինակ Յիսուսեան կարգի վարդապետութիւնը) մեզ կարող է, այո, դուր գալ, բայց պայմանաւորեալ կերպով և մի ուրիշ օրինակելի գաղափարի հիման վրայ—այն է կատարելութեան տեսլի. Այս տեղ դուր է գալիս մեզ այն ոգեկան ոյժը, խորը մտածողական ընդունակութիւնը, հաստատուն, անդրդուելի հայեացքը, որով նա իւր նպատակին հասնում է, բայց այստեղ չկայ ներքին արժանաւորութեան յատուկ բարոյական արժանիքը: Մի հաւանութիւն՝ վճիռ, որը մենք խելացի ճանապարհով ենք ձեռք բերել, այն ժամանակ միայն գովելի է, այն ժամանակ մեր պարսաւանքին չէ արժանանում, երբ նա միացած՝ զուգաւորուած է մի մարդու, անարատ, անքիծ նպատակի հետ:

Իսկ եթէ խորագիտութիւնը, բարեկամութիւնը շահասիրական նպատակների հետ կապուած է, նա չէ արժանանում մեր հաւանութեան, մենք նրան պարսաւում ենք:

IV.

Քանի՞ ձեռով կարող է ներքին ազատութիւնը երևան գալ:

Այժմ հարցը նրանումն է, թէ կամքը գործնական տեսութեան հետ ի՞նչ դիպումաձեւերում կարող է չհամաձայնել կամ ուրիշ խօսքով ասենք, ի՞նչ ձևով ներքին ազատութիւնը կարող է որպէս ոչ ազատութիւն երևան գալ:

Ներքին ազատութիւնը կարող է մի տեսութիւն ա) կամ գնահատել, ուստի և նրան ջատագովել. նրան պաշտպանելու համար պատերազմներ մղել հազարաւոր արգելքների դէմ և այդ ամեն դիպումաձեւում նա հետեւաբար է վարւում—նա աննկուն, անդրդուելի է մնում իւր յարգած տեսութիւնը՝ պաշտպանելու և կամ բ) կարող է բարի, հաւատարիմ դիտաւորութիւն ունենալ, բայց կամքը՝ դիտաւորութեան գործադրողը, նրան ոգի տուողը:

չհամաձայնել գործնական տեսութեան հետ, չնայելով որ վերջինս միշտ աշխատում է նրան մօտենալ, բայց և միշտ նրանից խիստ կերպով ետ է մղւում: Ըստ այսմ ներքին ազատութիւնը հաւատարիմ է մնում բարուն՝ ճշմարտութեան, թէև այս տեսակ վարմունքը նրան շատ զոհաբերութիւններ է արժու, իսկ միւս կողմից հեռի է մնում չարից՝ ստութիւնից, որքան էլ սա փայլուն և հրապուրող կերպարանքով ներկայանայ:

Այսպէս և բարոյական ոչ ազատութիւնը կարող է կրկին ձեռով արտայայտուել—ա) կամ որպէս բարոյական թուլութիւն և բ) կամ որպէս չարութիւն, ապականութիւն: Առաջին դիպուածը առաքինութիւն չէ, իսկ երկրորդը՝ մոլորութիւն կարող ենք անուանել: Բարոյական թուլութիւն ունեցողը չունի այն ոյժն ու ոգին, որ բարի համարածը պաշտպանէ*, իսկ չարութեան դէպքում կամքը սկսում է մրցել, դիմագրել խղճին: Մենք շատ անգամ գիտենք, որ այս կամ այն գործելու եղանակը լաւ չէ, արգելուած է, բայց դարձեալ անում ենք, որովհետև կամ մեզ զգայական հաճոյք է պատճառում և կամ մի շահ ունենք: Թէ մինը և թէ միւսը, թէ թուլամորթը և թէ չարութիւն գործողը իրանց ներքին սեպհական ստորուկներն են—նորա ոչ թ խոհական: Հիմունքով, այլ անձնական գրգիռներով են գործում: Վերոյիշեալ ստուգաբանած ներքին ազատութեան գլխաւոր կէտերը կարճ, բայց սուր կերպով նկարագրում է հեթանոսների առաքեալ Պողոսը իւր թուղթ առ Գաղատացիս գրուածքի մէջ:

V.

Ներքին ազատութեան հրամայականը.

Ի՞նչ հանգամանքներում ներքին ազատութեան տե-

* «Ամօթ և նախատինք նրան, որ իւր բարի համոզումներին անհաւատարիմ է, լինի դա գործով՝ թէ մտածութեամբ»:

«իւր գործնական է. երբ է նա «րպէս յորդորող, պահանջող, հրամայող երևան գալիս»

Ներքին ազատութեան տեսիլը ինքն ըստ ինքեան կամքի մի յարաբերութեան մի օրինակելի զաղափար է, որ մեզ բացարձակ կերպով դուր է գալիս: Սկզբում դեռ ևս ոչինչ հրամայական չի պարունակում իւր մէջ, այս հրամայականը յետոյ է ծնում, նայելով թէ կամքը ինչ դիրք է բռնում գործնական տեսութեան նպատակի դէմ: Քանի որ կամքը համաձայն է գործնական տեսութեան հետ, վերջինը ոչ մի հարկ չի զգում իշխանական դիրք բռնելու, պահանջողական կերպով դիմելու առաջինին, ըստ որում ինչ որ այնտեղ պիտի լինէր, կայ արդէն: Այսպիսի հանգամանքներում մենք ներքին կերպով ոչ մի անհանգստութիւն չենք զգում—մենք ընդունում ենք եղածը, ճանաչում և յարգում ենք նրան: Բոլորովին այլ է այն դիպուածը, երբ կամքը չէ համաձայնում բարոյական օրինակելի գաղափարի հետ: Այս դիպուածում մի բան կայ, որ չպիտի լինէր և որը մեզ դուր չէ գալիս, դա իւր տեղում չէ—դա պէտք է փոխուի: Ահա այստեղ է հրամայականի պահանջը: Գործնական տեսութիւնն առաջ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ մի դատողութիւն կամքի համար, իսկ այժմ նա յառնում է մեր ներքինում որպէս մի կամք և սպառնում է, որ այդ ոչ դուրեկան յարաբերութիւնը փոխուի:

Բայց ինչպէս պիտի տեղի ունենայ այդ փոփոխութիւնը, Ընդհանրապէս այս հիմնական կանոնը պէտք է ընդունել—մի յարաբերութիւն փոխում է, հէնց որ նրա անդամները փոխում են: Մեզ յայտնի դէպքում մի անգամը միայն կարող է փոխուել, այն է կամքը, իսկ միւս անգամը՝ գործնական տեսութիւնը, ըստ իւր գաղափարի, անփոփոխ պիտի մնայ: Գործնական տեսութիւնը, որ հիմնուած է անգնահատելի արժանաւորութեան վրայ, որը մենք ձեռք ենք բերել գովասանքի և պարսաւանքի միջնորդութեամբ — փոխուել չի կարող: Ընդհակառակն նա դառնում է մի չափ՝ որով մենք կամքի արժանաւոր

րութիւնը չափում ենք, իսկ ամենայն մի չափ պէտք է անփոփոխ մնայ: Գործնական տեսութիւնը չէ կարող կամքին հետեւել, այլ կամքը պիտի նրան հետեւէ: Հէնց որ նա գործնական տեսութեան հետ յարմարուեց, այն ժամանակ լռում է ամենայն մի պարսաւանք, պահանջ և հրամայական: Իսկ քանի որ այդ տեղի չէ ունեցել, պարսաւանքը, այլ և կարեւոր դէպքում պահանջը, հրամայականը չէ լռում:

VI.

Ի՞նչ նշանակութիւն ունի դաստիարակութիւնը՝ կամքը գործնական տեսութեան ենթարկելու գործում:

Նախկին հինգ կէտերում պարզաբանեցինք, որ գործնական տեսութիւնը այն ժամանակ է որպէս հրամայական յառաջ գալիս, երբ նրան չէ հետեւում, հակառակում է կամքը: Այստեղից պարզ հետևողութիւն է—որքան ազգերը, մարդիկ բարոյական կրթութիւն են ստանում, այնքան իրանց կամքը իրանց գործնական տեսութեան են ենթարկում, այնքան քիչ անգամ է կարիք ունենում գործնական տեսութիւնը հրամայական միջոցների գիմելու: Քանի որ բարոյական կրթութիւնը յառաջագիմելութիւն է անում, այնքան քիչ առիթ ենք ունենում պարսաւանքը կարգալու: Որքան անհատը բարոյական ինքնակրթութեան մէջ յառաջագիմելում է, նոյնքան և հեշտ է վարում իրան դէպի բարին, գեղեցիկը: Կամաց—կամաց, հետզհետէ կամքը խոնարհում է, մտնում է գործնական տեսութեան լծի տակ—մարդս գործում է բարին՝ ճշմարիտը առանց ստիպումների, առանց ներքինի հրամայականին հանգիպելու: Այս այն ժամանակամիջոցն է մանկավարժութեան, դաստիարակութեան հարցի մէջ, երբ դաստիարակը կամաց—կամաց կառավարութիւն ասածը պէտք է վերացնէ—էլ հրամաններ արձակելու, պատիժներ նշանակելու կարիք չկայ—այժմ սանը ինքն է լռում (կամաւոր ուշադրութիւն): Գործնական տեսիլները փոքր առ փոքր ընդունում են այն ներքին յորդորող ձայնի դերը, որ Սփրատէսը դէմօն էր կոչում և որը մենք ըստոյական

տակաւ կանուանենք — նա առանց երկար ու բարակ մտածելու՝ մարդու անփտանդ ուղիովն է տանում կամ աւետարանի խօսքով ասենք «նեղ ճանապարհով» առաջնորդում: Նա հեռի է պահում մեզ լայն ճանապարհից, որ կորուստ է տանում:

VII.

Ներքին ազատութեան հոգեբանական զարգացումն:

Մի կէտ դեռ. ևս մեկնութեան կարօտ է — ինչպէս է ծնում և զարգանում ներքին ազատութիւնը հոգեբանական օրէնքներով:

1.

Մարդս սկզբում ազատ չէ. — ներքին ազատութեան ինդիւիդ մեկնելիս չպիտի մոռանանք ներքին ոչ ազատութիւնը (ստրկութիւնը), այլ պիտի աշխատենք առաջինը վերջինի հետ միասորել, ըստ որում վերջինը սկզբնականն է, նախնականն է: Մարդս սկզբում ներքին կերպով ազատ չէ — դրան ապացոյց անտէր, բարձի թուղի արած երեւոյթքը, վայրենի ազգերը: Սոսկ բնական աստիճանում — բնութեան մէջ ապրող մարդը հարց չէ տալիս իրան, թէ ինչը կարելի է անել և ինչը իրաւունք չունի անելու. նա կարծում է հեղինակի խօսքով. «Դուրեկանը իրաւացի է», այսինքն ինչ որ մեզ դուր է գալիս, նաև իրաւունք ունինք գործելու. նա քննութեան չէ ենթարկում իւր ցանկութիւնները. նա չէ մտածում այն մասին, թէ ինչ վայել միջոցներով կարող է իւր ցանկացածը ձեռք բերել: Բաւական է, որ նա մի բան ցանկանում է և ահա առանց հեռին մտածելու կամ մի երկրորդ հարց առաջարկելու՝ լսու է, թէ վատ իւր արածը — իսկոյն իւր ցանկութիւնը փոխում է կամքի, իսկ կամքը պատրաստ է գործելու:

2.

Խղճի ծագումը՝ ծնունդը. — Մարդս յետոյ է սովորում, դաստիարակութեան միջոցով կամ ինքնազարգացմամբ, իւր անելիքի վրայ մտածելու: Հետզհետէ զարգա-

նում են նրա մտածողական ընդունակութիւնները, նրա մէջ ծագում է էստէտիկական վճիռներ իւր մասնաւոր կամքերի արժանաւորութեան կամ ոչ արժանաւորութեան մասին և ահա այդ տեսակ արժէք ունեցող վճիռներից կազմում է մարդու մէջ խիղճ յասած բանը: Հէնց որ խիղճը կազմում է մարդու մէջ, հէնց որ նա նրա թելադրանքով է սկսում գործել, այնուհետեւ նրա ձգտումները բաղրովին ուրիշ ուղղութիւն են ստանում: Այժմ բարոյական վճիռը իւրացնում է, նա այժմ խառնում է մասնաւոր կամքի գործերի մէջ, քննում և կարգաւորում է: Մի քանի կամքեր կարողանում են այդ ներքին կրիտիկային դիմանալ, համաձայնում են այդ ներքին քննութեան և ահա վերջինը իսկոյն իւր վնտօն է դնում ընդդէմ առաջինի:

3.

Կամքը ժամանակաւոր կերպով յաղթում է գործնական տեսութեան.—Բայց կարող է սկզբում պատահել, որ մասնաւոր կամքը կամ ներքին պատճառներից դրդած (օրինակ մի ուրախալի դէպք) կամ մի արտաքին իրողութիւնից հրապուրուած (մի զգայական ցանկութիւն) յաջողութիւն ունենայ—կամքը կարող է աւելի զօրեղ և լարող ոյժ ունենալ քան թէ գործնական տեսութիւնը: Այդպիսի հանգամանքներում, չնայելով բազմաթիւ պարտաւններին՝ ներքին արգելքներին, որ գործնական տեսութիւնը նրա առաջ դնում է, կամքը մնում է անդդուելի: Վաղուց յայտնի իրողութիւն է, որ որոշեալ հասակում, երբ մարդս դեռ ևս չէ վարժել իրան բարոյական չափերին, արտաքին գրաւիչ հանգամանքները նրան գայթակղեցնում են, նա մինչև անգամ անհաւատարիմ է մնում իւր ամենասիրելի, ամենաբարի հիմնական կանոններին, այն, նոյն իսկ իւր ազնիւ եսին:

4.

Կամքի յաղթութիւնը վաղանցուկ, ժամանակաւոր է.—Սրանով դեռ ամբողջ գործողութիւնը չի վերջանում—

կամքի յաղթութիւնը մի անբնական, վաղանցուկ երևոյթ է։ Խիղճն առժամանակ լռում է, բայց ոչ ընդ միշտ։ Ընդհակառակն մի անիրաւացի գործ կատարելուց ետոյ, նա աւելի խիստ, աւելի վճռական ձեռով է հանդէս գալիս (ներհակութեան օրէնք) և վերջապէս նա ձեռք է բերում այն հեղինակութիւնն, որը նրան յատուկ է, որը նա ուշ թէ վաղ՝ պիտի ստանար։

5.

Հոգեբանական երկուութիւն (Dualism).—Բարոյական վճիռը չէ կարող լռել, նա չէ կարող թոյլ տալ, որ կամքը մի այդպիսի յաղթութիւն վայել է և ահա այստեղից յառաջանում է մի ներքին պատերազմ։ Եթէ մինը թեթեամտութեամբ խղճի օրէնքներին՝ պահանջներին ընդդէմ է վարուել, այն ժամանակ նրա ներքին աշխարհում երկպառակութիւն է պատահում—երկուութիւն։ Մարդուս եսը բաժանում է երկուսի՝ բարի և չար—մի կողմից ներկայանում է մեր հոգւոյ առաջ այն պատկերը, որը խղճին յատուկ է (լաւը, բարին, գեղեցիկը), իսկ միւս կողմից վերանորոգւում է միշտ այն մտապատկերը, որը հակառակ է խղճին և որը մասնաւոր կամքը ցանկանում է ստանալ։ Այստեղ երկու տեսակ մտապատկերների զանգուածներ դէմ առ դէմ բանալիներ են ձգած—այս ներհակութիւնը, այս պատերազմը յառաջացնում է այն մաշող ցաւը, այն ներքին անհանգստութիւնն, որի անունն է խղճի խայթ—խիղճս կծում է, տանջում է ինձ։

6.

Զղջումն.—Մարդս երկար ժամանակ չարչարւում է այս դուրժեան մէջ—նրան իւր ներքինը միշտ յորդորում է, նրան հալածում է խղճի խայթը (Կայէն և Աբէլ)—նա «երերեալ և տատանեալ» է։ Վերջապէս մարդս այնտեղն է հասնում, որ իւր նախկին թեթեամտութեան վրայ, սխալանքի վրայ ուշք է դարձնում—զղջում է։ Այնուհետև նա նոր նախաբան է ընտրում իւր համար—լսել խղճի յորդորող ձայնին, նա զգոյշ է այժմ, նա խիստ քնու-

թեան է ենթարկում իւր ցանկութիւնները, նա էլ ամեն բան չէ ցանկանում:

7.

Կամքը պէ՛տք է միշտ գործնական տեսութեան ստեղծել. — Պէտք է զօհել ցանկութիւնները խղճին, պէտք է լսել գործնական տեսութեան յորդորող ձայնին. սորա (կամքի հնազանդութիւն) այն զէնքերն են, որով խիղճը յաղթութիւն է ձեռք բերում ընդդէմ կամքի: Քանի որ մենք բարոյական օրինակելի պատկերներ ենք զարթեցնում, վերարտադրում, նոյնքան նրանք զօրեղանում են, որքան մարդս ինամբով և զգոյշ է հսկել իւր ցանկութիւնները. որքան նա ժամանակին է իւր սխալ միտումները սաղմի մէջ խեղդել, նոյնքան քիչ կարիք կունենայ գործնական տեսութեան դէմ հակառակորդ երևալու. նոյնքան նա ազատ է ներքին ստրկական կապանքներից:

8.

Մեր կամքը պէ՛տք է գոհեմք բարոյական տեսիլներին — Հէնց որ անհատը այսպիսի զգոյշ հսկողութեամբ այն տեղն է հասել, որ խղճին հակառակ ցանկութիւնները իւր ժամանակին խորտակում է և նրանց զօհում բարոյական տեսլին, ասել է թէ ներքին ազատութիւնը նրա սեպհականութիւնն է: — նա իւրացրել է ներքին ազատութիւնն: Այժմ նա իւր ձեռք բերած թանկագին գանձը՝ այդ խաղաղութեան օթեանը, ուր նա իւր գլուխը հանգիստ պիտի դնէ, հսկում է որ չկորցնէ, որ մի գուցէ ցեց և ուտիչը մերձենան, մի գուցէ նրա հանգիստը կրկին վրդովուի: Թէ և իւրաքանչիւր յաղթութիւն յառաջ մղելիք պատերազմի գործը միշտ թեթեալանում է, նրան նոր յաղթութեան յոյսեր է խոստանում, բայց և այնպէս զգուշանալու է, որովհետեւ մի անգամ ձեռք բերած ազատութիւնը մշտական՝ յաւիտենական չէ. նա կարող է կորչել, իսկ կորցրածը պէտք է միշտ նոր պատերազմներով ձեռք բերել: Մարդս չպէտք է երբէք իրան կանխապէս յաղթութեան յոյսերով մխիթարէ:

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՎՐԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԻՆՔՆԱԳԼՈՒԽ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ՌՈՒՍԱՅ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

I.

Յայտնի է, որ Ռուսաց սրբազան Սինոդին կից Բարձրագույնս հաստատուած է առանձին ատեան, եկեղեցական ժողովում քննուելիք խնդիրների մշակման համար. այս ատեանի երկրորդ բաժանմունքը յատկապէս զբաղւում էր Կովկասի պրաւոսլաւ եկեղեցու գործերի կարգաւորման խնդիրներով, և անցեալ 1906 թուի յունիս, նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին իւր նիստերը նուիրեց վրաց եկեղեցու աւտոկեֆալիայի խնդրի քննութեանը: Նիստերը տեղի էին ունենում Նիկանդր արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ, նրա բնակարանում՝ Աղէքսանդր-Նեսկու վանքում*. մասնակցում էին յայտնի հոգեւորականներ և և եկեղեցական գիտութիւնների պրոֆեսորներ, ի միջի այլոց Սոխումի Կիւրիսն և Իմերէթի Լէօնիդ՝ Վրացի եպիսկոպոսները, Կովկասին քաջ յայտնի Վոստորգով աւագ քահանան, իսկ նոյեմբերից հրաւիրւում են մասնակցութեան Յագարէլի և Մառ պրոֆեսորները, իբրև մասնագէտներ վրաց պատմութեան և գրականութեան:

Նիստերում կարգացուցան մի շարք զեկուցումներ, սրանց մէջ հեղինակներն աշխատում էին խնդիրը պարզել պատմական և կանոնական հիմունքներով և եկեղեցական բարիքի՝ գործնական տեսակէտից. վիճաբանութիւնների նիւթ էին դառնում զեկուցումների մէջ արտայայտուած մտքերը, ուստի խորհրդակցութիւնների

Նիստերի արձանագրութիւնները տպուեցան Церковныя Вѣдомости շաբաթերթում:

ընթացքը լիավին ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է ընթերցողներին ծանօթանալ զեկուցումներից կարևորների հետ:—

Պարապմունքներն սկսուեցան Սոխումի Կիւրիոն եպիսկոպոսի զեկուցումներով. նիստերի ամբողջ ընթացքում նա կարգաց չորս զեկուցում, առաջինը վրաց եկեղեցական խնդրի մասին պատմական տեսակէտից, երկրորդը այն հանգամանքների մասին, որոնք ստիպում են վրաց ժողովրդին ձգտել եկեղեցական ինքնավարութեան, երրորդ զեկուցման մէջ մանրամասն պարզւում են եկեղեցու անկախութեան պատմական հիմունքները, իսկ չորրորդի մէջ Կիւրիոն պաշտպանում է ազգայնական սկզբունքը եկեղեցու մէջ: Որպէս զի ընթերցողի համար խնդիրը պարզ լինի, մէջ կը բերենք նախ առաջին, երրորդ և չորրորդ, և ապա երկրորդ զեկուցման բովանդակութիւնը:—

Ա. Զեկուցման հեղինակը՝ առանց մտնելու մանրամասնութիւնների մէջ՝ ասում է, թէ ւանկասկածելի պատմական վաւերաթղթերը վրաց, յունաց, ասորոց և արաբաց լեզուներով վկայում են, որ վրացիք ընդունելով քրիստոնէութիւնը Բիւզանդիայից, նաև եկեղեցական նուիրարակնութիւնը և եկեղեցական վարչական հաստատութիւնները, հէնց չորրորդ դարի սկզբին, և ենթարկուելով Անտիոքի աթոռի իրաւասութեանը, աշխատում են հետըհետէ ազատուել մայր եկեղեցու խնամակալութիւնից և կազմակերպել ինքնուրոյն ազգային եկեղեցի սեփական կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ:

Վրաստանում առաջ են գալիս ազգային-եկեղեցական, կրօնական կեդրոններ, հոգևոր լուսաւորութեան վայրեր, գրւում են բազմաթիւ աստուածապաշտական գրքեր մայրենի լեզուով. ծաղկում է նաև վրաց քաղաքական կեանքը, զօրանում է վրաց թագաւորութիւնը:—Երբ Անտիոքն ընկնում է արաբների իշխանութեան տակ (638 թ.), վրացիք ձգտում են ազատուել այնտեղի պատրիարքի իրաւասութիւնից և անկախօրէն վարել իրենց եկեղեցական գործերը: Զգտումը հետզհետէ զօրանում է և 8-րդ

դարի կիսին. 751 թ. Անտիոքում Թէոփիլակոս պատրիարքի օրով եկեղեցական ժողով է կայանում, յայտարարւում է վրաց եկեղեցին կատարեալ ինքնագլուխ (աւտոկեֆալ) և տրւում է հաստատութեան թուղթ: Այս թուականից սկսած արևելքի և արեւմուտքի եկեղեցիները և եկեղեցական պատմագիրներն ու կանոնադէտներ համարում և գրում են Մցխէթի կաթողիկոսական աթոռն ինքնավար: Այսպիսով 8-րդ դարի կիսից սկսած մինչև 1811 թիւը վրաց եկեղեցին միանգամայն ազատ էր և կաթողիկոսները կառավարում ու դատում էին անկախ որ և է արտաքին իշխանութիւնից, Աստուծոյ խօսքի, առաքելական և եկեղեցական կանոնների հիման վրայ, գումարելով սեփական նախաձեռնութեամբ ազգային եկեղեցական ժողովներ և այնտեղ յայտնելով իրանց վճիռները:—Սակայն երբ Վրաստանն ինքնակամ միացաւ ռուսաց պետութեան հետ 1801 թ., ռուսաց սրբազան Սինոդը չկարողանալով հաշտուել վրաց անկախ կաթողիկոսի գոյութեան հետ, սկսեց աշխատել վրաց եկեղեցին իւր հովանաւորութեանը ենթարկելու, չնայելով որ Պաւէլ I կայսրը որոշ հրաման* էր տուել վրաց եկեղեցուն ձեռնամուխ չլինել:

Վրաստանի գլխաւոր հրամանատար գեներալ Աորմասովի ջանքերով վրաց Անտոնիոս Բ. կաթողիկոսը կանչուեցաւ ս. Սինոդ 1810 թ., իբրև թէ վրաց եկեղեցու գործերի կարգաւորման համար խորհրդակցելու, իսկ 1811 թ. յունիսի 30-ին նոյն գեներալ Աորմասովի խորհրդով նրա տեղ նշանակուեց, հակառակ առաքելական 30 և 35 և Անտիոքի ժողովի 22 կանոնի, Վարլամ եպիսկոպոսը Վրաստանի էքզարխ և Մցխէթի մետրապօլիտ, Այսպիսով խախտուեցան կանոններն ու աւանդութիւնները, կատարուեց մի անարդարութիւն, որ եկեղեցու պատմութեան մէջ նմանը չունի: Սինոդն այդ մասին չհարցրեց վրաց

* Рескриптъ, Акты Кав. Арх. Ком. т. III, стр. 359, т. I, стр. 413.

ժողովրդի և հոգևորականութեան ազատ ցանկութիւնը, չստացաւ եկեղեցական ժողովի հաւանութիւն: Եկեղեցական ժողովների կանոններով միշտ պահպանուել են առանձին եկեղեցիների անկախութիւնը և իրաւունքները (Կոստանդ. I ժողովի 2 կանոն, Եփեսոսի ժող. 8 կանոն, առաքել. 35 կանոն): Տիեզերական որոշումները չեն կարող փոխել առանձին եկեղեցիները, այլ միայն տիեզերական ժողովները:—

Պատմական այս համառօտ տեսութեան եզրակացութիւնն այն է, որ պէտք է վերականգնի վրաց եկեղեցու լիակատար անկախութիւնը, որով միայն վրաց եկեղեցին կարող կը լինի ազատ և կանոնաւոր բարգաւաճել:

Գ. գեկուցման մէջ Կիւրիոն աւելի պարզում և հաստատում է վերոյիշեալ մտքերը պատմական մանրամասնութիւններով. նա բերում է Անտիոքի մօտի վրաց վանքի վանական Եփրեմ Մծիրէի վկայութիւնը, որ Անտիոքի ժամանակագիրներից առնելով գրում է.

Վրաց ժողովրդին մկրտելու համար Կոստանդին Մեծի կողմից Վրաստան ուղարկուած եպիսկոպոսն էր Անտիոքի պատրիարք Եւստասիոսը, որը և ձեռնադրեց Վրաստանի համար արքեպիսկոպոս—կաթողիկոս Այնուհետեւ վրաց կաթողիկոսները ձեռնադրւում էին Անտիոքում, և վրաց եկեղեցին, թագաւորի և իշխանների որոշմամբ, իւրաքանչիւր տարի ուղարկում էր Անտիոքի պատրիարքական աթոռին հազար ընտանիքի կալուածներից եկամուտ. այս հարկը տրւում էր Ս. մեռսնի օրհնութեան նիւթերը գնելու համար, որ օրհնւում էր միմիայն Անտիոքում: Անտիոքի Թէոփիլակտ պատրիարքը (741—751 թ.) Վրաստանից եկած երկու վանականի ինդիքով ժողով գումարեց միտրապոլիտներից, արքեպիսկոպոսներից և եպիսկոպոսներից և ժողովի որոշմամբ շնորհեց վրացիներին պրիորեպատիկոն, այսինքն մի թուղթ, որի զօրութեամբ վրաց եպիսկոպոսների ժողովը կարող էր կաթողիկոս ձեռնադրել նրան, որին կընտրէր նոյն եպիսկոպոսների ժողովը. այն պայմանով սակայն, որ կաթողիկոսը պաշտամնա

ժամանակ յիշատակէր Անտիոքի պատրիարքին և տարեկան ուղարկէր Անտիոքի աթոռին հազար դրակոն: Այս դուժարը վրացիք վճարում էին Անտիոքի աթոռին մինչև Յովհաննէս պատրիարքի օրերը (987—1010). վերջինս այդ տուրքը զիջաւ. Երուսաղէմի Օրենտէս պատրիարքին: Թէոֆիլակտի օրերից Վրաստանում յիշատակում էին միմիայն Անտիոքի պատրիարքին, որը իւր իշխանութիւնը գործ էր դնում Վրաստանի վրայ միմիայն այն ժամանակ, երբ առաջ էին գալիս անկաշգուծիւններ և հերձուածներ եկեղեցու մէջ. այդպիսի դէպքերում Պատրիարքն ուղարկում էր Վրաստան հեղաբխ, ինչպէս պատահեց Թէոդորոս պատրիարքի օրով (1034—1042), որ ուղարկեց Վրաստան Վասիլիոս Գրամատիկոսին, ակալեան հերձուածը վերացնելու համար:

Եփրեմ Մծիրէին համաձայն պատմում է վրաց եկեղեցական անկախութիւն ձեռք բերելը 8-րդ և 11-րդ դարերում, Անտիոքի ս. Սիմէօնի վանքի աբեղայ Նիկոն, որ ժամանակակից էր Եփրեմին:

Այսպիսով ուրեմն արեւելեան Վրաստանի—Վերին Քարթլինայի կաթողիկոսին լիակատար անկախութիւն է տրուած 8-րդ դարի կիսին: Սակայն յետին դարերի մի տեղեկութեան հակաձայն վրաց եկեղեցուն տրուած է աւտոտեկեֆալիա 11-րդ դարում: Արաբ քահանայ Միխայիլ Ռեքը 1767 թ. կազմել է Անտիոքի պատրիարքների ցուցակը, որտեղ հետեւեալ տեղեկութիւնն է տալիս.

Վրացիք գալիս են Անտիոքի Պետրոս Գ. պատրիարքի մօտ (1053—1057), ըստ վաղեմի սովորութեան նրանից ձեռնադրուելու, և յայտնում են, որ մեծամեծ նեղութիւններ են կրում իրանց վրայ բռնացող աղգերից: Պետրոս Գ. ժողով է գումարում եպիսկոպոսներից և, փոխանակ հայոց կաթողիկոսի, որ նրանց դաւանութիւնից շեղուել էր, ձեռնադրում է նրանց վրայ ուրիշ կաթողիկոս և սահմանում է, որ նա եպիսկոպոսներ ձեռնադրէ Վրաստանի համար և լինի ինքնագլուխ, իսկ պաշտամունքի մէջ յիշատակէ Անտիոքի պատրիարքին, ինչպէս անում էր և

առաջին կաթողիկոսը, որ ձեռնադրուած էր Իվերիացոց վրայ Անտիոքի Թէոփիլակոս պատրիարքից:

Պատմական այս իրողութիւնը Կիւրիոն եպիսկոպոս բացատրում է նրանով, որ Բրեքի յիշած ինքնագլուխ Իվերացոց կաթողիկոսը վերաբերում է Վրաստանի մի ուրիշ մասին: Բացի իվերական հնագոյն թագաւորութիւնից, որի մայրաքաղաքներն էին հետզհետէ Մցխէթ և Թիֆլիս, կար նաև երկրորդ Իվերիա, որ հանդէս եկաւ 7-րդ և 8-րդ դարերում: Այս նոր թագաւորութիւնը զօրացաւ մանաւանդ 8-րդ դարից սկսած Արղանուչի վրացի Բագրատունիների շնորհիւ: Աշոտ Կիւրապաղատի (787—826) և ուրիշների, որոնք դեռ 8-րդ դարում Կղարջքում և Արտանուչում բազմաթիւ միաբնակ հայերի յունադաւան դարձրին, իւր կեդրոնական դիրքի և ամուր բերդի շնորհիւ Արտանուչը արագ հարստացաւ և նշանակութիւն ստացաւ: Կոստանդին Պորփիրոգենէս պատմիչը համարում է Արտանուչը ընդարձակ, ամուր և վաճառաշարազաք, ուր գալիս էին նրա օրով Տրապիզոնի, Իվերիայի, Աւարիայի, Հայաստանի և Սիրիայի ապրանքները: Վրաց միասինարական գործունէութեան շնորհիւ սկսեցին առաջ գալ Վրաստանի դրացի գաւառներում, որոնց բնակիչներն առաւելապէս հայեր էին, յունադաւան վրացական թեմեր՝ Անիի, Կարսի և Ալաշկերտի թեմերը: 10-րդ դարում Արտանուչի Բագրատունիների թագաւորութիւնը հասաւ իւր զօրութեան գագաթնակէտին. Դաւիթ Մեծ կիւրապաղատ թագաւորը վրաց, յունաց և հայոց միաձայն վկայութեամբ 976 թ. կարողացաւ 12000 ընտիր վրացի զօրք ուղարկել Բիւզանդիա, ապստամբ Բարդա Սկլերոսի դէմ՝ կոստելու: Այս թագաւորութեան օահմանների մէջ մտնում էին նաև Վերին Քարթլինայի նահանգները՝ Կլարջէթ և Տաօ (Կղարջք և Տայք): Երկրորդ անգամ, 11-րդ դարում տրուած աւտոկեփալիան վերաբերում է ահա այս Իվերիային, որի բնակիչները գլխաւորապէս վրացիներ էին:

Դաւիթ կիւրապաղատ մեռաւ 1001 թ. անգուակ, իւր

հողերը կտակեց յունաց Վասիլ II կայսրին, որը և դարձրեց Իվերիան սահմանային թեմ¹։ այդ թեմը հետզհետէ մեծացաւ, ընդարձակելով արեւելեան սահմաններն ի հաշիւ վրաց և հայոց իշխանական տների։ Երբ Անին միացաւ յունական երկրներին, դարձաւ Իվերական մայրաքաղաքը, իսկ նրանից յետոյ Կարսը, այն գաւառները, որ առաջ հայոց կաթողիկոսի իշխանութեան տակ էին, միացան Իվերական յունական թեմին, և քանի որ նոր Իվերիան առանձին քաղաքական միութիւն էր կազմում, իրաւունք ունէր եկեղեցական առանձին վարչութիւն ունենալու, անկախ Անտիոքի պատրիարքութիւնից, որ այն ժամանակ արաբների իշխանութեան տակ էր։ Ահա այս էր սեփական անկախ կաթողիկոս ունենալու շարժառիթը և սրանով է բացատրուում Միխայիլ Բրեքի վկայութիւնը, թէ հայոց կաթողիկոսը չեղունց դէպի միաբնակութիւն և նրա փոխանակ կարգուեց նոր կաթողիկոս։

Միխայիլ Պափլագոնի օրով վրաց Բագրատ IX թագաւորը (1027—1072) ժառանգական իրաւունքով ձգտում էր Իվերական թեմը իւր իշխանութեան տակ առնել, ուստի և խեթ աչքով էր նայում բիւզանդական տիրապետութիւնների վրայ արեւելքում։ ԺԱ-րդ դարի վերջերից Իվերիայի թեմը դէպի անկումն էր գնում։ Նրա հարաւային մասին տիրեցին թուրքերը, իսկ կարճ ժամանակից յետոյ նրա հողերը միացան վրաց թագաւորութեանը։ Այսպէս ուրեմն, երկրորդ անգամ աւտոկեֆալիա տրուել է ոչ թէ Մցխէթի աթոռին, այլ Արտանուշի, Տաքի, Կղարջքի և Սամցխէի Բագրատունիների Իվերիային, որի մեծագոյն մասը յետագայում դարձաւ Իվերական թեմ², և Խաղտիքի թեմի անկումից յետոյ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ բիւզանդական կայսրութեան պատմութեան մէջ։

Պատմական այս տեսութիւնը նախապատրաստական ժողովին ներկայացնելուց յետոյ՝ Կիւրիոն եպիսկոպոս իւր չորրորդ զեկուցման մէջ պաշտպանում է ազգայնական սկզբունքը. առաքեալները, իրանց վարդապետի պատուէրի համաձայն, քարոզեցին աւետարանը հեթանոսների մէջ։

իւրաքանչիւրին իւր մայրենի լեզուով. եկեղեցու համար բոլոր ազգութիւնները հաւասար են. «չիք խտիր ոչ հրէի և ոչ հեթանոսի»: Առաքելական 34-րդ կանոնն ասում է. «իւրաքանչիւր ազգի եպիսկոպոս պէտք է համարուի նոյն ազգի եկեղեցու պետ»: Այսինքն իւրաքանչիւր ժողովուրդ պէտք է ունենայ իւր հոգևոր պետը, եկեղեցական ժողովները պահպանել են ազգային եկեղեցիների իրաւունքները, իւրաքանչիւր ժողովուրդ պէտք է օգտուի եկեղեցական ինքնորոշումով: Բոլոր ժողովուրդներն ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցու մէջ հաւասար են և իրանց անկախութիւնը պահելով միանում և կազմում են մի քրիստոնեայ եկեղեցի:

Այս երեք զեկուցումների մէջ Կիւրիոն եպիսկոպոս ցոյց տալով վրաց եկեղեցու անկախ կառավարութեան պէտքը պատմական և կանոնական իրաւունքի հիման վրայ, իւր երկրորդ զեկուցման մէջ, որ մենք աւելի նպատակայարմար համարեցինք այժմ առաջ բերել, աշխատում է հերքել այն մեղադրանքը, թէ աւտոկեֆալիտյի իմդիրն առաջ է մղում վերջին յեղափոխական շարժման շնորհիւ և յեղափոխականների կողմից: Վրաց յեղափոխականները, որոնք քիչ բացառութիւններով սուցիալ — դեմոկրատներ են և մերժում են և եկեղեցի, և քրիստոնէութիւն և ազգայնութիւն, ըստ Կիւրիոնի չէին կարող եկեղեցական խնդրով զբաղուել: Եկեղեցու անկախութիւնը ժողովրդի ցանկութիւնն է, որ դժբաղդ հանգամանքների բերմունքով երկար ժամանակ զսպուած էր, արտայայտւում է ներկայ վերանորոգչական շրջանում: Նոյնը նկատւում է նաև ռուսաց եկեղեցու մէջ:

Դեռ 1801 թուին, Վրաստանի միացման ժամանակ, վրաց ժողովրդի կողմից մատուցուած յիշատակագրի մէջ ցանկութիւն էր յայտնուած, որ կաթողիկոսի կոչումը և պաշտօնը պահպանուի: Միացումից մի տարի յետոյ, 1802 թ. Կախէթի ազնուականութիւնը յայտնում է: «Երբ թըշնամիները մեզ հուաճում էին, չէին վերացնում մեր թագաւորի կոչումը և մեր արքեպիսկոպոսութիւնը»: 1810

Թուին մարտի 1-ին Ուրբնիսի Թեմի ժողովուրդը միջնորդութիւն է յարուցանում գեներալ Աորմասովի առաջ, վերականգնելու Ուրբնիսի արքեպիսկոպոսական աթոռը. սակայն այս խնդիրն անտեղի է նկատուում և մնում է առանց հետևանքի:

1817 Թուին Թեւաւի գաւառի ազնուականները դիմում են Վրաստանի և Իմերէթի սինոդական կանտորին, որ Կախէթի վերացուած վեց Թեմերի փոխանակ գտնէ փոխանորդ եպիսկոպոս նշանակուի, որ նստի Կախէթում. բայց այս օրինական խնդիրն ևս մերժուում է:—1820 Թուին արևմտեան Վրաստանի հոգևորականութեան բողոքը, որ պաշտօնական լեզուի մէջ կոչուում է նկեղեցական ըռնտ, վերջացաւ նրանով, որ Իմերէթից աքսորուեցան երկու հնագոյն մետրապօլիտներ, որոնք չէին ուզում ենթարկուել ո. Սինոդին և մինչև վերջին հնարաւորութիւնը պաշտպանում էին մայրենի եկեղեցու իրաւունքները: 1840 Թ. Վրաստանի սինոդական կանտորը միջնորդութիւն յարոյց Փութայիսում ուռւ արքեպիսկոպոս նշանակելու. սակայն հոգևորականների և ժողովրդի կողմից անպաշտօն բողոք եղաւ, ուստի և միջնորդութիւնը չյարգուեց: Նոյն Թուին խնդիր յարուցուեց Գորիի Թաւուր վիճակում մի ուռւ վարդապետ փոխանորդ նշանակելու, իբրև թէ վրաց հոգևորականութեան մէջ արժանաւոր անձն չլինելու պատճառով. այս խնդիրն ևս չիրագործուեց, շնորհիւ ընդհանուր բողոքի. Սինոդն հաստատեց այս առաջարկը, բայց Նիկիոյ Պաւլովիչ կայսրը Սինոդի զեկուցման վրայ մակագրեց. «համաձայն եմ, բայց տեղական լեզուի գիտութիւնն այնտեղ համարեա անհրաժեշտ է, ժողովրդի վրայ հարկաւոր ազդեցութիւնն ունենալու համար. ուստի և ցանկալի է լեզուն իմացող մարդիկ ընտրել, թէպէտ և ոչ այնքան զարգացած, որքան հարկաւոր է այստեղ»: 1841 Թուին Գորիայի իշխաններն ու ազնուականները Եւգենիյ էկզարխին տուած խնդրի մէջ բացատրում էին, թէ Գորիայի եպիսկոպոսական աթոռները վերանալուց յետոյ ժողովրդի կրօնական զգացումն սկսել է թուլանալ, թէ

մահմետական թուրքիայի սահմաններում ապրող գուրիացիք կարիք ունին անմիջական հովուական վերահսկողութեան և ուղղափառ հաւատի մէջ հաստատուելու, ուստի և միջնորդուով էին նշանակել իրանց համար բնիկ արքեպիսկոպոս, որին եթէ պետական ռոճիկ չնշանակուի, իրենք պատրաստ են թոշակ տալու: Այս խնդիրը ևս չի լարգում: Շատ անգամ գրաւոր բողոքներ է ներկայացրել եկեղեցու անաղատութեան դէմ Իմերէթի Կարբիէլ եպիսկոպոսը, բողոքել են Թիֆլիզում ռուս փոխանորդ նշանակելու առթիւ, վերջապէս բողոքագրեր են ներկայացրել վրաց ազնուականութիւնը, հոգեւորականութիւնը և բանիմաց հասարակութիւնը:—Այս բոլոր իրողութիւնները ցոյց են տալիս, որ եկեղեցական անկախութեան ձգտումը վրաց ժողովրդի և հոգեւորականութեան մէջ նոր չէ առաջ եկել, այլ որ այդ ձգտումը շարունակ վառ է եղել ռուսաց տիրապետութեան ներքոյ, բայց նրա արտայայտութիւնները շարունակ ճնշուել և արգելքի են հանդիպել, իսկ ներկայ ընդհանուր շարժումների շնորհիւ աւելի ընդարձակ ծաւալ է ստացել և զօրեղ կերպով է արտայայտուում:—

Մինչ Կիւրիոն եպիսկոպոսի վերոյիշեալ զեկուցումները պարզում են եկեղեցական անկախութեան խնդրի պատմական և կանոնական հիմունքները և ցոյց են տալիս, որ այդ ձգտումը նոր չէ և ոչ յեղափոխական շարժման հետեանք, Իմերէթի Լէօնիդ եպիսկոպոսի զեկուցումը, որ ներկայացրած է եղել « Սինոդին, * և որը կարգում է ժողովում Մոզիլի Ստեփան եպիսկոպոսը, ներկայացնում է էքզարխական վարչութեան այն թերութիւնները և բացասական կողմերը, որոնք ոյժ են տուել աւտոկեֆալիայի պահանջին:

Լէօնիդի զեկուցումից երևում է, որ ռուս էքզարխները կառավարել են վրաց եկեղեցին իրանց սիրելիների

* Собрание Отзывать епарх. преосвященных, т. III, стр. 507 и сл.

և թեաւրկեալներն միջոցով, որոնք չեն վայելել ժողովրդի յարգանքը և վստահութիւնը. ճնշել են այն ամենը, ինչ որ վրացական, ազգային է եղել, հաալածել են վրաց եկեղեցու կրօնական այն սովորութիւնները, որ նա պահպանել է քրիստոնէական առաջին դարերից ի վեր, աշխատել են ոչնչայնել սրբազան հնութիւնները, ուստի և էքզարկները ոչ մի հեղինակութիւն չեն վայելել, ժողովրդի վստահութիւնից զրկուել է նաև վրաց հոգևորականութիւնը, կրօնական լուսաւորութիւնը նսեմացել է, ջերմեռանգութիւնը թուլացել, առաջ է եկել Հռոմի հետ միանալու շարժում: Դպրանոցներում և ժողովրդական դպրոցներում պաշտօն վարողները եղել են ռուսներ, մինչև 1883 թիւը դպրոցներում չէ աւանդուել վրաց եկեղեցական լեզուն, ուստի և հոգևոր հովիւները չէին տեն ժամասացութեան լեզուն: Մատաղ սերունդը չէր կրթւում եկեղեցական ոգով. սեմինարիան աւարտողներից շատ քչերն էին քահանայ դառնում, իսկ հոգևոր կոչում ընդունողները կրօնական ոգով տոգորուած չէին, արհամարհում էին վրաց ազգային-եկեղեցական սովորութիւնները, որով և վիրաւորում էին ժողովրդի կրօնական զգացումները:

Կիւրիոս եպիսկոպոսի պատմական տեսութիւններից երեւում է, որ քրիստոնէութիւնը մտել է Վրաստան Արևմուտքից՝ Բիւզանդիայից, և որ վրաց եկեղեցին եղել է Անտիոքի յունադաւան եկեղեցու իրաւասութեան ներքոյ և ոչինչ կապ չէ ունեցել Արևելքի եկեղեցիների, յատկապէս հայոց եկեղեցու հետ իւր սկզբնաւորութեան առաջին իսկ օրերից: Այս տեսութիւնը յեղաշրջում է պրոֆեսոր Մառի զեկուցումը, որի վերնագիրն է. «Պատմական տեսութիւն վրաց եկեղեցու, հնագոյն ժամանակներից»:

Հակառակ Կիւրիոսի և առհասարակ վրաց եկեղեցական պատմագիրների տեսութեան, մասնագէտ հայագէտի

և վրացագէտի պատմական և բանասիրական ուսումնասիրութիւնները բերել են նրան հետեւեալ եզրակացութիւններին:

Գրիստոնէութիւնն սկսուել է Վրաստանում չորրորդ դարում. այս բանին վկայ են վրացերէն Աստուածաշնչի բնագիրը, ժամասացութեան գրքերը և այբուբենի ծագումը, որ սկսուել է քրիստոնէութեան հետ. կան նաև այդ ժամանակուանից սուրբ հայրերի գրուածների թարգմանութեանց հատուածներ: Չորրորդից մինչև օթերորդ դարը քրիստոնէութիւնը յառաջադիմում է Վրաստանում, ինչպէս ցոյց են տալիս բազմաթիւ գրաւոր յիշատակարանները, արձանագրութիւնները և, գլխաւորապէս, հայոց և վրաց բանակցութիւնը եկեղեցու բաժանման մասին: Վերջին խնդրին վերաբերեալ մեզ հասել է ի միջի այլոց Մցխէթի Արսենիոս կաթողիկոսի վրացերէն գրուածքը «Վրաստանի և Հայաստանի եկեղեցական բաժանման մասին» վերնագրով: Այս շրջանում վրացիք կռիւ են մղել պարսկական արևապաշտութեան դէմ հայերի և առորիների հետ միասին, ապա ընդունել են Քաղքեղոնի ժողովի որոշումները և բաժանուել են հայոց եկեղեցոյց, մաքառել են նեոստորականութեան և միակամեայց դէմ:

Հնագոյն շրջանում վրաց եկեղեցին աւելի կապուած է եղել Երուսաղէմի եկեղեցու հետ. Մցխէթի խաչը ծագում է Երուսաղէմից, հնագոյն պատարագամատոյցներում կան մաղթանքներ Երուսաղէմի հայրապետների համար սկսած Յակոբոս Տեառնեղբորից, բայց ոչ մի մաղթանք Անտիոքի յունադաւան պատրիարքների համար, ծննդեան տօնը կատարում էին Երուսաղէմի եկեղեցու սովորութեան համաձայն յունուարի 6-ին, ինչպէս պահպանել են ցարդ հայերը, և ոչ դեկտեմբերի 25-ին. Անտիոքի եկեղեցին ընդունել է դեկտեմբերի 25-ին տօնելու սովորութիւնը 376-ին, մինչդեռ վրաց եկեղեցում դեռ երկար շարունակում էր հին սովորութիւնը, և այս կոտկածելի է դարձնում վրաց եկեղեցու կախումը Անտիոքի եկեղեցուց: Վրաց Աստուածաշունչը, չնայելով որ շատ անգամ

սրբագրուել է յունասէրներէ կողմից, պահել է ասորապաղեոտինական բնագրերի ազդեցութիւնը, վրայ ե հայոց վիճաբանութիւնների ժամանակ իւրաքանչիւր կողմը իրան համարում է հաւատարիմ, իսկ հակառակորդին՝ դաւաճանող երուսաղէմի եկեղեցու աւանդութիւններին: Երուսաղէմի վանքերն ու միաբանութիւնները միանգամայն անկախ էին Անտիոքի պատրիարքութիւնից ե ամէն տեղ պահպանում էին իրանց լեզուն, ինչպէս նաեւ Սեւեբան վրայական վանքերը 11-րդ դարում:

Արևմտեան Վրաստանում քրիստոնէութիւնը հաստատուել է անկասկած յունաց ազդեցութեամբ. Աբխազիան, որ այն ժամանակ ամփոփում էր իւր մէջ Իմերէթը ե Մինգրելիան, ընդունել է քրիստոնէութիւնը Յուստինիանոսի օրով (527—565): Ս. Նունէի քարոզութիւնը վերաբերում է իսկապէս Արևմտեան Վրաստանին, ե Անտիոքի ազդեցութիւնը տարածւում էր Արևմտեան Վրաստանի վրայ, իսկ Արևելեան Վրաստանի, Մցխէթի կաթողիկոսութեան վրայ Անտիոքը ազդեցութիւն չէ ունեցել, գոնէ այդ չեն հաստատում գրական աղբիւրները:

8-րդ դարի սկզբում եկեղեցական գործիչների ազդեցութեամբ Արևմտեան Վրաստանի աւանդութիւնը քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան մասին տարածուեց նաեւ Արևելեան մասի վրայ, ե ժողովրդի յիշողութիւնից հետզհետէ անհետացաւ Արևելեան Վրաստանի եկեղեցու անկախ ծագումը, Արևելեան միւս եկեղեցիների—ասորոց, հայոց ե պարսկական եկեղեցիների ծագման հետ միասին: Երբ հայոց եկեղեցին ընդհանուր եկեղեցու վերաբերմամբ առանձնացած դիրք բռնեց, ե վրայ եկեղեցին նրա հետ կռիւ էր մղում, ջանքեր եղան մոռացնել տալու այն ամէնը, ինչ որ կապում էր վրայ եկեղեցին հայկականի հետ. աշխատեցին ցոյց տալ, թէ վրայ եկեղեցին, նաեւ արևելեանը, սկզբից ի վեր միացած է եղել յունաց եկեղեցու հետ:

Պատմական իրողութիւնն այն է, որ 9-րդ դարում ամբողջ վրայ եկեղեցին, ե ոչ նրա որ ե մասը, հանդէս

է գալիս իբրև աւտոկէֆալ, ինչպէս յատուկ է արևելեան ազգային եկեղեցիներին, վրաց եկեղեցու կառավարութիւնը վրաց ազգի ձեռքին էր—հոգևորականների և աշխարհականների. եկեղեցու գլուխն էր ընտրուած կաթողիկոսը այս բառի ոչ քերականական, այլ իրական մտքով։ 10-րդ դարում, 950 թուին, խզուեց վերջին կապը, որ կապում էր վրաց եկեղեցին Երուսաղէմի եկեղեցու հետ. վրացիք իրաւունք ստացան իրանք մեռն օրհնելու Երուսաղէմի տեղական ժողովի որոշումով։

Հնագոյն ժամանակի վերաբերմամբ չի կարելի ցոյց տալ գրական աղբիւրներ, որոնք հաստատելին նոյն իսկ Արևմտեան Վրաստանի եկեղեցու կախումը Անտիոքի աթոռից, բացի երկու աղբիւրից՝ Սև լերան վանական Նիկոնի և Եփրեմի գրուածքներից։

Վեցերորդ դարի վերջերից վրաց եկեղեցին, եթէ ոչ կանոնական որոշմամբ, դոնէ իրականապէս անկախ էր բիւզանդական եկեղեցուց. նրա իրաւասութիւնը հետզհետէ մեծացաւ և 8-րդ դարի կիսին խնդիր ծագեց նրա դիրքը միւս եկեղեցիների վերաբերմամբ որոշելու, նրա անկախութեանը կանոնական հաստատութիւն տալու. և որովհետև Կոստանդնուպոլիսը պատկերամարտների ձեռքումն էր, ուստի ուղղափառ վրաց եկեղեցու անկախութիւնը ծանաչուեց եւ հաստատուեց պատկերապաշտ Անտիոքի ժողովում։ Ժողովի արձանագրութիւնները չեն մնացել, բայց ժողովի մասին վկայում են թէ վրացիք և թէ անտիոքացիք—առօրիք և արաբները։

Անտիոքի գերագահութեան աւանդութիւնը վրաց մէջ ծագել է գլխաւորապէս 11-րդ դարում, Սև լերան միաբանութեան շնորհիւ, և այնտեղի վանական վրացի Եփրեմը կրկնել է Անտիոքի ժամանակադիրների լեզուն. դական տեղեկութիւնները, որովհետև ինքը եղել է ջերմ կուսակից յունականութեան, Այն ժամանակ վրացական եկեղեցական շրջանը կատաղի թշնամի էր այն ամենին, ինչ որ յիշեցնում էր որ և է կապ հայոց եկեղեցու հետ։ Անտիոքի գերագահութեան աւանդութիւնը գալիս էր

ջնջելու հայոց և վրաց եկեղեցական հաղորդակցութեան բոլոր հետքերը: Գուցէ և եփրեմ չգիտէր վրաց եկեղեցու հին պատմութիւնը և աշխատում էր տալ Անտիոքացոյ համար ընդունելի պատմական բացատրութիւնը վրաց եկեղեցու անկախութեան, ուստի և նա ընդունեց այդ աւանդութիւնը, որով անտիոքացիք հաշտւում էին վրաց եկեղեցու անկախութեան անվիճելի իրողութեան հետ: Անտիոքի եկեղեցում շատերը թշնամաբար էին նայում վրաց եկեղեցու անկախութեան վրայ և համարում էին այդ եկեղեցին ոչ առաքելահիմն. ուստի Գէորգ անունով մի վանական աշխատեց ցոյց տալ Անտիոքի պատրիարքին, թէ Վրաստանում քարոզել է Անդրէաս նախակոչ առաքեալը, իսկ Սիմոն Կանանացին թաղուած է Աբխազիայում: ԺԱ.-րդ դարում Անտիոքի պատրիարքն անհերքելի փաստաթղթերի ճնշման տակ ստիպուեց նորից ժողովական որոշումով հաստատելու ոչ միայն վրաց կաթողիկոսի անկախ ընտրութեան, այլ և եկեղեցու կատարեալ անկախ կառավարութեան իրաւունքը: Պատմութիւնն ինքը հանդէս բերեց վրաց եկեղեցու իրական աւտոկեֆալիային կանոնական հաստատութիւն տալու խնդիրը, և Պետրոս III. պատրիարքի օրով (1052—1057) Անտիոքի ժողովը վերահաստատեց վրաց եկեղեցու աւտոկեֆալիան:

Պրոֆեսոր Մառի այս ուշագրաւ զեկույցման մէջ արծարծուած մտքերը ամփոփւում են հետեւեալ կէտերի մէջ.

1) Վրաց եկեղեցին հիմնել և կազմակերպուել է բիւզանդական կայսրութեան մեծ եկեղեցու աղգեցութիւնից դուրս, առաքելական քարոզութեան և երուսաղէմի եկեղեցական տանգութիւնների հիման վրայ, ինչպէս արեւելքի միւս աղգային եկեղեցիները:

2) Վրաց եկեղեցին, որ սկզբից ի վեր ունէր իւր սեփական մայրենի լեզուն, վեցերորդ դարի սկզբում իրաւագոր է հանդիսանում իւր գործերը կառավարելու տեղական աղգային ժողովներով և ունի ամբողջացած նուիրապետական—վարչական կազմակերպութիւն, գլուխ ու

ներառով ընտրեալ կաթողիկոսին բխղանդական կայսրութիւնից և նրա ազդեցութեան շրջանից միանգամայն անկախ:

3) Իւր զարգացման ընթացքում՝ 8-րդ դարում մօտենալով յունական եկեղեցուն, ատոկեփալ վրաց եկեղեցին ինքը ձգտում է կանոնական օրոշումով ճանաչել տալու իւր անկախութիւնը, կայսերութեան եկեղեցու սկզբունքների համաձայն: Այդ ձգտման իրագործումը տեղի է ունենում 8-րդ դարի կիսին Անտիոքում, օրովհետեւ այդ ժամանակ բխղանդիայում եկեղեցին ուղղափառութեան թշնամիների՝ պատկերամարտների իշխանութեան ներքոյ էր:

4) Օգտուելով անկախութեամբ և ինքնավարութեամբ, բուն հայրենիքում, սուրբ տեղերում և վանական դպրոցներում, 8-րդ դարից սկսած իր ազդեցութեան ենթարկելով նաև ուղղափառ (քաղքեղանիկ) հայոց թեմերը, 11-րդ դարում վրաց եկեղեցին ընդհարուեց Անտիոքի յաւակնութիւնների և յունաց կայսրների եկեղեցական քաղաքականութեան հետ: Անտիոքի յաւակնութիւնները վրաց եկեղեցու վերաբերմամբ յառաջ եկան Սև լեւան վանքերում վրաց և Անտիոքացիների յարաբերութիւններից, իսկ բխղանդացոց եկեղեցական քաղաքականութիւնը՝ Հայաստանի թեմերի իրաւասութեան խնդրից: Եղևները հետզհետէ թեմեր էին ձեռք բերում Հայաստանում և գրաւելու վրայ էին նաև այն թեմերը, որոնց մէջ ապրում էին վրաց եկեղեցու իրաւասութեան տակ գտնուող քաղքեղանիկ հայեր: Հաւանօրէն յոյները խնդիր յարուցին վրաց կաթողիկոսի իրաւունքների մասին, թէ ինքնազւլմիս էր արդեօք և թէ իրաւագօր էր արդեօք ուղղափառ հայոց թեմերը կառավարելու: Այսպէս ծագեց 11-րդ դարում վրաց եկեղեցու աւտոկեփալիայի խնդիրը, որը և վճռուեց վերջնականապէս յօգուտ վրացիների Անտիոքում, Պետրոս պատրիարքի օրով:

5) Վրաց եկեղեցին ոչ թէ այս օրոշումից յետոյ, այլ սրանից առաջ ունէր կատարեալ ազատութիւն, կա-

ռաւարում էր անկախօրէն իւր գործերը ինքնագլուխ կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ, ունենալով օրէնստու մարմին՝ տեղական եկեղեցական ժողովներ, պահպանելով իւր առանձնայատկութիւնները եկեղեցական ճարտարապետութեան, արուեստի, հոգևոր երգեցողութեան, տօնակատարութիւնների և այլ ազգային ուրոյն սովորութիւնների մէջ, անշեղ պահելով մի և նոյն ժամանակ յունական եկեղեցու դաւանութիւնը:

Թէպէտ և Բուսուկիչ աւագ քահանան խիստ քննադատում է Մառի այս ուշագրաւ զեկուցումը և գտնում է ոչ այնքան գիտական և հիմնաւոր, այլ կառուցուած աւանդութիւնների և անձնական ենթադրութիւնների վրայ, սակայն թեր և դէմ՝ կարծիքներից պարզում և ընդհանուր հաւանութիւն է գտնում զեկուցման պատմական մասը, իսկ կանոնական մասը նկատում է թոյլ և վրաց եկեղեցու անկախութեան կանոնական հիմունքը չապացուցուած:

Պրոֆեսոր Յագարելին նկատելով, որ հեռուոր անցեալը ունի լոկ պատմական հետաքրքրութիւն, իւր զեկուցումն ի պաշտպանութիւն աւտոկեֆալիայի հիմնում է 17 և 18-րդ դարերի պաշտօնական փաստաթղթերի վրայ: Պարսից շահերի և թուրքաց սուլթանների ֆիրմանները 17 18-րդ դարերում ճանաչում են վրաց կաթողիկոսներին ինքնագլուխ, հոգևորականութիւնը և ժողովուրդն ընտրում էր կաթողիկոսին, շահը կամ սուլթանը, նայելով երկրի քաղաքական վիճակին, հաստատում էին: Կաթողիկոսի անկախութիւնը ճանաչել են իրանց գրութիւնների մէջ հաւ ռուսաց պատրիարքները, թագաւորներն ու մինիստրները Պետրոս մեծից առաջ և նրանից յետոյ մինչև միացումը: Երկրի քաղաքական միացումից յետոյ ինքնավար եկեղեցին սինոդական կառավարութեան ենթարկելը, ցմահ ընտրեալ կաթողիկոսին առանց դատատանի և առանց ժողովական որոշման հեռացնելը, տեղական եկեղեցական ժողովները վերջացնելը, ռուսաց սրբերի տօներ մտցնելը առանց վրաց եկեղեցու հաւա-

նութեան կամ ժողովական որոշման, այս ամենը Յագարելի յայտարարում է ապօրինի և հակառակ ընդհանուր եկեղեցական ժողովների վճիռներին և կանոններին:

Կաթողիկոսների դիրքը և իրաւունքները աւելի պարզ ներկայացնում է Կիւրիոն եպիսկոպոսը նիստերի վիճաբանութիւնների ընթացքում: Ըստ Կիւրիոնի վրաց օրէնքներով կաթողիկոսը ինքնուրոյն և լիազօր պետ էր եկեղեցու, ինչպէս թագաւորը պետութեան*: Նրան էր պատկանում եկեղեցու բոլոր դործերի լիակատար և անկախ կառավարութիւնը, նաև եկեղեցականների և գիւղացիների դատաւորանք: Վախտանգ IV թագաւորի օրէնքներն այսպէս են որոշում կաթողիկոսի իրաւական դրութիւնը. «Ամենայն յանցանք թագաւորի և կաթողիկոսի դէմ նոյնն է համարուում, քանի որ նրանցից մէկն իշխանութիւն ունի մարմնի, իսկ միւսը՝ հոգու վրայ, նրանք հաւասարապէս ընդունում են Աստծու օրհնութիւնը և մարդկանց յարգանքը: Թագաւորին աւելի յարգանք են տալիս միմիայն երկիւղից, իսկ մենք ոչ մէկին միւսի վերաբերմամբ առաւելութիւն չենք տալիս» (Сборникъ законовъ ц. Вахтанга, стр. 12, § 25.) Կաթողիկոսն ունէր իւր բանակը, որին կամ ինքն անձամբ էր առաջնորդում պատերազմի ժամանակ, կամ նրա գեղազիններից նշանակում հրամանատարը: Կաթողիկոսներն ընտրւում էին գլխաւորապէս արտօնեալ դասակարգից:

Ի պաշտպանութիւն վրաց եկեղեցու անկախութեան խօսում են նաև Պալմով և Զաօզերսկի պրոֆեսորները, որոնց կանոնական բացատրութիւնները լրացնում են վերոյիշեալ պատմական և կանոնական տեսութիւնները: Պրոֆեսոր Պալմով իւր զեկուցման մէջ, որ կրում է «Պատմական համեմատութիւններ վրաց եկեղեցու աւտոկեֆալիայի խնդրի առթիւ», վերնագիրը, ապացուցանում է, որ ընդհանուր յունադաւան եկեղեցու մասերը կազմող տեղական ազգային եկեղեցիները ստացել են աւտոկե-

* АКТЫ Кав. Арх. Ком. т. I. стр. 28.

Ֆալիա իրականացէս, և ոչ կանոնական կարգով, երբ երկիրը քաղաքական անկախութիւն է ձեռք բերել, այսպէս անկախ կառավարութիւն են ձեռք բերել յունական, սերբական և բուլղարական եկեղեցիները. վերջինս պատմութեան ընթացքում մի քանի անգամ ստացել է անկախութիւն և դարձեալ կորցրել, նայելով քաղաքական հանգամանքներին: Ուրեմն կանոնական որոշումն այն նշանակութիւնը չէ ունեցել, ինչ որ պատմական իրողութիւնը: Հասնելով այս եզրակացութեան, պրոֆեսոր Պալմով առաջարկում է յանուն արդարութեան և յօգուտ քրիստոնէութեան այժմեան վրացական էքզարխութիւնը բաժանել երկու եկեղեցական—վարչական շրջանների՝ վրացական և ուսսական: Խիտ վրացաբնակ շրջանում վերականգնել վրաց կաթողիկոսութիւնը, իսկ Կովկասի և Անդրկովկասի միւս յունադաւան ժողովրդներին կազմել մի թեմ, ուսաց Սինոդի իրաւասութեան ներքոյ:

Պրոֆեսոր Զաօգերովի երկար բացատրելով առաքելական և ժողովական կանոնները և ցոյց տալով, որ ազգային ուրոյն սովորութիւնները և ազգային կամ քաղաքական անկախութիւնը հիմք են ծառայել դաւանակից եկեղեցիներին վարչական անկախութեան, եզրակացնում է, որ ինչպէս յունադաւան ազգային եկեղեցիները—Ռուսականը, Կալովիցի, Չերնոգորիայի, Սինայի, Յունաց թաղաւորութեան, Բուկովինա—Դալմատիայի, Սերբիայի և Ռումինիայի եկեղեցիները անկախ և ինքնավար են, այնպէս էլ և նոյն հիմունքների վրայ ինքնավար է եղել և պէտք է լինի վրաց եկեղեցին: Ոչ թէ պէտք է նրան նոր ինքնավարութիւն տալ, այլ պէտք է վերականգնել դարեր շարունակ եղած և այժմ խլուած ինքնավարութիւնը. Ռուսաց եկեղեցին կամովին պէտք է հրաժարուի իւր ինամատարութիւնից վրաց եկեղեցու նկատմամբ:

Մ. Բ. Ղազարեան.

Պետերբուրգ

(Վերջը միւս անգամ)

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԱԴԵՐ*

1. Извѣстія Кавказскаго отдѣла имп. русск. географическаго общ.—а томъ XIX, № 2, 1907
2. Записки Кавказ. отд. имп. Русск. Геогр. общ.—а книжка XXVI, выпускъ 1, 2, 3, а) П. А. Варенцовъ.—Матеріалы къ познанію Закаспійской области, цѣна 40 к. Тифлисъ 1907. в) Н. Н. Шавровъ.—Краткое описаніе Маршрутовъ отъ Батума до Бенары и до Орджоха и отъ Артвина до Ардануша. цѣна 40 к. Тифлисъ 1907. с) К. А. Сатуниинъ. Матеріалы къ познанію Птиць Кавказскаго края, цѣна 85 к. Тифлисъ, 1907
3. Հղհանուր Դիգահարկա կամ Աւամուր գոտուանդութեան (Չեւարի ուուցիչների համար). կազմեց Ա. Օլթեցեան, Թիֆլիս, 1906, գինն է 50 կ.
4. Հողերանութեան հիմնական տարրերը (ըստ Վուենդի) կազմեց Ա. Օլթեցեան, Վաղարշապատ, 1906, գինն է 30 կ.
5. Նիւթեր մանուոր դիգահարկայի համար (Աշխարհադրութեան և բնական պատմութեան գոտուանդութեան մեթոդը) կազմեց Ա. Օլթեցեան, Վաղարշապատ, 1907, գինն է 50 կ.
6. 1905 թիւ օգոստոսի 1-ի Աւիադը և ժամանակաւոր կանոնները. բժիշկ Սիմէօն Շահ-Նազարեանց, 1907 թ.
7. Կանոնադրութիւն Տիֆլիսի հայ քահանաների միաբանութեան, կազմեց՝ Գրիգոր աւագ քահանայ Մանգակունի, Տիֆլիս, 1907
8. Տարեկան տեղեկագիր հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան ի Գահիրէ, Աղէքսանդրիա, 1907
9. Հաշիւ նոր Նախիջևանի Հայազգի ազգատայ եկեղեցական Հոգաբարձութեան 1906 թ. գործունէութեան, Ն. Նախիջևան, 1907

* Ստացուած գրքերի մասին այսուհետեւ կանոնաւոր կերպով դրախտութիւններ կգրուին.

Հոյս տեսաւ և վաճառուում է

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՕՐԱՅՈՅՑ

1908 թ.

Էջմիածնի սպարապետ և Հոգեւոր Կոնսիստորիաներում:

Դ Ի Ն Ն Է 20 Կ.

Հոյս է տեսել և վաճառուում է

Սրբոյն Իրենիոսի (Երանոսի) հետևողին առաքելոց

ՅՈՅՑԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈՁՈՒԹԵԱՆՆ

Նորագիւտ հայերէն թարգմանութիւն նախնեաց. հրա-
տարակեցին և գերմաներէնի վերածեցին

Լից. Դր. Կարապետ Վարդապետ

և

Լից. Դր. Երուանդ Վարդապետ

Լայպցիգ. 1907. VIII+137 էջ. Դինն է 3 լուբլի.

Դիմել էջմիածին՝ Երուանդ Վարդապետին.

Յ Ե Յ Տ Ե Ր Ը Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Իմ աշխատասիրութեամբ լոյս են տեսել

Կ Ր Ց Ն Ի

Հետեւեալ դասագրերը

Ուսուցչաց համար

1. Ուղեցոյց հին-ուխտի (սպառուած)	350/0 զեղջ	1—75
2. » նոր-ուխտի		2—05
3. Ուսուցումն քրիստ. կրօնի Գ. հատոր		1—50
4. » » » Ե. »		»—50
5. Տառն պատուիրան		»—50

Աւակերաց համար

6. Դասատետր կրօնի առաջին տարի (250/0 զեղջ)	200/0 զեղջ	»—25
7. » » երկրորդ »		»—20
8. » » երրորդ »		»—30
9. Հին-ուխտ		»—35
10. Նոր-ուխտ		»—40
11. Գործք առաքելոց		»—40

Նարեկի է դիմել՝ 1. Тифлиς Протоіерею С. Саакянц
Бебутовская ул. № 52.

2. Тифлиς: Книж. магазинъ Гуттембергъ.

3. » » » Центральная.

4. » Писчебумаж. магазинъ Оганесова—Двор-
цовый.

5. » Книжный магазинъ Таралыца.

Սահակ ա. Բհ. Սահակեանց.